

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Παιδαγωγικό τμήμα

Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών

Προσεγγίσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Οι αντιδράσεις παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στο
θάνατο και το διαζύγιο και ο ρόλος των γονέων**

POST GRADUATE THESIS

**Reactions of preschool children towards death and divorce and the role
of parents**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ(ΤΩΝ)/NAME OF STUDENTS

ΜΑΡΙΑ ΜΠΙΚΟΥΛΗ

ΜΑΡΙΑ ΒΙΚΟΥΛΙ

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ

VASILIKI PAPPA

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2019

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Department of Pedagogy

Inter-Institutional Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

Reactions of preschool children towards death and divorce and the role of parents

MARIA BIKOULI

18052

mariabikouli@yahoo.gr

FIRST SUPERVISOR

VASILIKI PAPPA

SECOND SUPERVISOR

VASILIS PANOPOULOS

AIGALEO 2019

Δήλωση περί λογοκλοπής

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστική συγγραφέας της παρούσας διπλωματικής εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογη έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στην διπλωματική μου εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης Τίτλου Σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων. Δηλώνω, συνεπώς, ότι αυτή η διπλωματική εργασία προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Μαρία Μπίκουλη

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής θέλω να ευχαριστήσω τους καθηγητές αυτού του Μεταπτυχιακού που στάθηκαν δίπλα μας στην πορεία της φοίτησής μας διευρύνοντας τις γνώσεις μας.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Κα Παπαγεωργίου που με την αστείρευτη ενέργειά της και την συνεχή παρουσία της σε κάθε μας διάλεξη στάθηκε δίπλα μας προσπαθώντας πάντα να μας λύνει οποιοδήποτε πρόβλημα υπήρχε.

Τέλος ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στην υπεύθυνη καθηγήτριά μου Κα Βασιλική Παππά για την βοήθειά της στην εκπόνηση αυτής της διπλωματικής και την πάντα θετική της ενέργεια.

Αφιέρωσεις

*Σε εκείνα τα δυο μελαγχολικά μικρά ματάκια
Με την ελπίδα να λάμψουν ξανά και να γεμίσουν
Αγάπη και Ευτυχία.....*

Περίληψη

Η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή των παιδιών. Γι' αυτό οποιαδήποτε αλλαγή επέρχεται στις σχέσεις των παιδιών με πρόσωπα που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή τους χαρακτηρίζεται ως «κρίση». Στις καταστάσεις κρίσεων περιλαμβάνεται ο θάνατος αγαπημένων προσώπων των παιδιών, όπως και το διαζύγιο των γονιών. Οι ψυχολόγοι, καθώς και άλλες παρεμφερείς ειδικότητες, προσπαθούν με σχετικές μελέτες να δώσουν απαντήσεις αναφορικά με τις αιτίες αυτών των κρίσεων και τις συνέπειές τους στη ζωή των παιδιών αλλά και να συμβάλλουν με τον μέγιστο τρόπο στην καλύτερη δυνατή υποστήριξη που χρήζουν τα παιδιά που βιώνουν τέτοιες καταστάσεις.

Η εργασία αυτή ασχολείται με τον ρόλο που διαδραματίζουν οι γονείς όταν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας έρχονται αντιμέτωπα με τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου αλλά και με τον χωρισμό των γονιών τους.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφονται οι έννοιες του «θανάτου» και του «πένθους» αλλά και η διαδικασία του πένθους. Στη συνέχεια παρέχονται πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά της ηλικίας αυτής αντιλαμβάνονται τον θάνατο και τους παράγοντες που συμβάλλουν στην προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα. Τέλος, αναφέρονται οι αντιδράσεις αυτών απέναντι στο θάνατο, σύμφωνα με την βιβλιογραφία.

Το δεύτερο κεφάλαιο ξεκινά με αναφορά στο γεγονός του διαζυγίου και τις αιτίες του. Έπειτα περιγράφονται τα στάδια της διαδικασίας του διαζυγίου, καθώς και το νομοθετικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα. Τέλος, αναφέρονται οι συνέπειες που έχει το διαζύγιο στα παιδιά προσχολικής ηλικίας, καθώς επίσης και οι αντιδράσεις των παιδιών σε αυτότο γεγονός.

Το τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται το ρόλο των γονέων αναφορικά με τη διαχείριση του θανάτου, αλλά και τη συνεργασία που επιβάλλεται να έχουν οι γονείς με τους εκπαιδευτικούς και τους ειδικούς ψυχικής υγείας για την αποτελεσματικότερη υποστήριξη των παιδιών τους. Οι αντίστοιχες πληροφορίες περιλαμβάνονται και για την περίπτωση του διαζυγίου, δηλαδή για τον ρόλο των γονέων όταν αποφασίζουν να χωρίσουν, την υποστήριξη που χρειάζεται να παράσχουν στα παιδιά τους και την

συνεργασία τους με τους εκπαιδευτικούς αλλά και τους ειδικούς ψυχικής υγείας που καλούνται να τους διευκολύνουν στην όλη διαδικασία του διαζυγίου.

Abstract

Family plays an important role in the psychosocial development and adaptation of children. That's why, any change occurs in the children's relationships with persons that play a significant role in their life is called as a "crisis". Crisis situations include death of children's beloved people, so as the parents' divorce. Psychologists, as well as other similar specialties, make efforts with relevant studies to provide answers about the causes of these crises and their consequences in the children's life but also to contribute with the most possible way to the best possible support that children who experience such situations should have.

The present study deals with the role that parents play when preschool children face the death of a beloved person but also their parents' divorce.

More specifically, in the first chapter the concepts of "death" and of "mourning" are described, but also the process of mourning. Consequently, information is given about the way with which children of this age perceive death as well as the factors that contribute to their adaptation to the new facts. Finally, their reactions towards death are mentioned, according to the literature.

The second chapter begins with reference to the fact of divorce and its causes. Afterwards, the stages of the process of divorce are described, as well as the legislative framework that has been developed in Greece. Finally, the consequences of divorce for preschool children are referred and also the children's reactions to this event.

The last chapter discusses the role of parents referring to the management of death, as well as the cooperation that parents should have with educators and mental health professionals, in order to support their children with the most effective way. The corresponding information is also included about the case of divorce, meaning the role of parents when they decide to divorce, the support they should provide to their children and their cooperation with educators and mental health specialists who are called to facilitate them through the whole process of divorce.

Περιεχόμενα

Δήλωση περί λογοκλοπής	iii
Ευχαριστίες	iv
Αφιερώσεις	v
Περίληψη	vi
Abstract	viii
Πρόλογος	xi

1ο Κεφάλαιο

1.1 Θάνατος και πένθος. Ορισμός	1
1.2 Η διαδικασία του πένθους.....	3
1.3 Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά προσχολικής ηλικίας αντιλαμβάνονται τον θάνατο και οι παράγοντες που διευκολύνουν την προσαρμογή τους.....	7
1.4 Οι αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στο θάνατο.....	11

2ο Κεφάλαιο

2.1 Το γεγονός του διαζυγίου και τα αίτιά του.....	12
2.2 Τα στάδια της διαδικασίας του διαζυγίου.....	14
2.3 Το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με το διαζύγιο στη χώρα μας.....	17
2.4 Οι συνέπειες του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.....	18
2.5 Οι αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στο διαζύγιο.....	19

3ο Κεφάλαιο

3.1 Ο ρόλος των γονέων ως προς τη διαχείριση του θανάτου.....	22
3.1.1 Η συνεργασία των γονέων με τους εκπαιδευτικούς και τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας.....	26
3.2 Ο ρόλος των γονέων ως προς τη διαχείριση το διαζυγίου.....	28
3.2.1 Η συνεργασία των γονέων με τους εκπαιδευτικούς και τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας.....	31

Συμπεράσματα.....	33
Αναφορές.....	36

Πρόλογος

Τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον των επιστημόνων στρέφεται στις καταστάσεις που προκαλούν κρίση. Για τα παιδιά οποιαδήποτε αλλαγή επέρχεται στις σχέσεις που διατηρούν με σημαντικά για αυτά πρόσωπα συνιστά κρίση. Οι ψυχολόγοι κάνουν προσπάθειες να δώσουν απαντήσεις αναφορικά με τις αιτίες των κρίσεων, τις συνέπειες αυτών, τα ποικίλλα ερωτήματα που προκύπτουν στα παιδιά αλλά και την στήριξη που χρήζουν εξαιτίας της δύσκολης κατάστασης αυτής που βιώνουν. Σε αυτές τις κρίσεις περιλαμβάνονται ο θάνατος αγαπημένων προσώπων των παιδιών και το διαζύγιο των γονέων.

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου (γονέα, αδελφού, γιαγιάς, παππού ή άλλου προσώπου) συγκαταλέγεται στα οδυνηρά γεγονότα στη ζωή των παιδιών. Οι γονείς τους συχνά έρχονται σε δύσκολη θέση, ενώ αναζητούν τον καλύτερο τρόπο για να τα βοηθήσουν. Έχει διαπιστωθεί για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας ότι αντιλαμβάνονται την απουσία του σημαντικού προσώπου τους, όμως δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν την οριστικότητα που έχει ο θάνατος. Πιστεύουν ότι το άτομο που πέθανε μπορεί να γυρίσει ή ακόμη ότι εξακολουθεί να είναι στη ζωή και ότι μπορεί να σκέπτεται καθώς και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται (Paradatou, 2012). Επιλέγουν να εκφράζονται μέσω μη λεκτικών τρόπων, όπως το παιχνίδι, οι ζωγραφιές, οι αλλαγές στη συμπεριφορά, το φαγητό και ο ύπνος. Συχνές είναι και οι σωματικές αντιδράσεις μεταξύ των οποίων είναι η ενούρηση, οι διαταραχές του ύπνου και της όρεξης, η αυξημένη ευαισθησία σε σωματικές παθήσεις, ή ακόμη και η παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια (Brown&Sourkes,2010.Herbert,2004). Συχνά παρουσιάζουν ακόμη και τα ίδια συμπτώματα με το άτομο που έφυγε από τη ζωή ή ανακούφιση που δεν έχουν αρρωστήσει (Stevens, Lord, Proctor, Nagy&O' Riordan,2010).

Για τα παιδιά το διαζύγιο των γονέων είναι ένα ιδιαίτερα δυσάρεστο και επώδυνο γεγονός. Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι πιο πιθανό να επιδιώξουν να διατηρήσουν τη συναισθηματική ασφάλεια και τις σχέσεις και με τους δυο γονείς τους και τελικά να συνεχίσουν να έχουν τις σχέσεις ρουτίνας τόσο με το σχολείο όσο και με το οικογενειακό τους περιβάλλον (Hetherington &Arasteh,2014). Συχνά εκδηλώνουν αισθήματα ενοχής και άγχος αποχωρισμού (Veríssimo,Santos,Fernandes,Shin& Vaughn,2014).Έρευνες επιβεβαιώνουν ότι παιδιά που γίνονται μάρτυρες άσχημων περιστατικών και

συγκρούσεων των γονέων τους, βρίσκονται σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση (Herbert, 1998.Kelly,1975).

Ο ρόλος των γονέων και στις δυο περιπτώσεις κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να ενημερώνουν τα παιδιά εγκαίρως, αξιόπιστα και χρησιμοποιώντας απλά λόγια. Ακόμη, πρέπει να λειτουργούν ενθαρρυντικά ως προς την έκφραση των συναισθημάτων τους και να φροντίζουν να διατηρούν αναμνήσεις των προσώπων που έφυγαν από τη ζωή. Επιπροσθέτως, πρέπει να εξασφαλίζουν συνέχεια αλλά και σταθερότητα στην καθημερινότητα των παιδιών, αλλά και στήριξη σε σταθερή βάση (Μεταλληνού, Παπάζογλου, Ράλλη, Νίλσεν, & Παπαδάτου, 2004).

1^ο Κεφάλαιο

1.1 Θάνατος και πένθος. Ορισμός.

Ο θάνατος ήταν πάντα μέρος της καθημερινότητας των ατόμων και των εμπειριών τους, οι επιδράσεις του όμως εξαρτώνται από το κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου βιώνεται. Η δυσκολία των ανθρώπων να τον αντιμετωπίσουν ή να συζητήσουν σχετικά με τον θάνατο, είναι ιδιαίτερα παλιό φαινόμενο και αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό μελετώντας κοινωνίες και πολιτισμούς (Τσιάντης,1988). Κατά τις κυνηγετικές και τις συλλεκτικές κοινωνίες, οι άνθρωποι δε διέθεταν την αίσθηση ελέγχου σχετικά με το θάνατο και αντιμετώπιζαν τους νεκρούς με φόβο και τρόμο (Benoliel,1998). Στην αγροτική κοινωνία συνέχισε να υφίσταται η αναστάτωση λόγω θανάτου. Όμως όλες οι θρησκείες έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την μεταθανάτια ζωή και επιπλέον, ανέπτυξαν διάφορες τελετουργίες, προκειμένου να διατηρηθεί η μνήμη των νεκρών (Νίλσεν & Παπαδάτου,1998). Στην αστική βιομηχανική κοινωνία, ο θάνατος αλλά και η θνησιμότητα φαίνονται να γίνονται αντιληπτές ως καταστάσεις και εμπειρίες, που λαμβάνουν χώρα πέρα από τον μέσο άνθρωπο, ενώ, στις σύγχρονες κοινωνίες διατηρείται μια στάση μη αποδοχής του θανάτου, της άρνησης και της ιδρυματοποίησης (Τσιάντης,1988).

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου (γονέα, αδελφού, γιαγιάς, παππού ή άλλου προσώπου) συγκαταλέγεται στα οδυνηρά γεγονότα στη ζωή των παιδιών. Άτομα του κοντινού τους περιβάλλοντος, μεταξύ των οποίων και οι γονείς συχνά έρχονται σε δύσκολη θέση, ενώ αναζητούν τον καλύτερο τρόπο για να τα βοηθήσουν. Αναρωτιούνται πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο, τι καταλαβαίνουν, πώς αισθάνονται, ποιες επιπτώσεις έχει η απώλεια αυτή στην εξέλιξή τους και με ποιο τρόπο μπορούν να τα υποστηρίξουν. Τα παιδιά αποκτούν μεγαλύτερη εξοικείωση με τον θάνατο, απ' όσο νομίζουν οι ενήλικες, καθώς τον συναντούν στα παραμύθια, στα παιχνίδια αλλά και στη καθημερινή τους ζωή. Πιο συγκεκριμένα, για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας έχει διαπιστωθεί ότι αντιλαμβάνονται την απουσία του σημαντικού προσώπου, όμως δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν την οριστικότητα που έχει ο θάνατος. Πιστεύουν ότι μπορεί να γυρίσει ή ακόμη ότι εξακολουθεί να είναι στη ζωή το άτομο που πέθανε και μπορεί να σκέπτεται καθώς και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται (Papadatou, 2012).

Το πένθος περιγράφει την κατάσταση κατά την οποία βρίσκεται ένα άτομο που έχει βιώσει την απώλεια ενός σημαντικού για αυτό προσώπου και με το οποίο διατηρούσε

σχέση προσκόλλησης (Parkes, Relf&Couldrick,1996). Για τους Leclerque και Hayez (1998) η επιτυχημένη έκβαση του πένθους αναφέρεται στη συναισθηματική και νοητική διεργασία σύμφωνα με την οποία το άτομο αποδέχεται το θάνατο καθώς και τη δική του θέση εντός της κατάστασης αυτής, καθώς συνειδητοποιεί την απουσία του ατόμου που έχει πεθάνει και φροντίζει να επενδύσει σε νέα πρόσωπα, χωρίς όμως να ξεχάσει τον εκλιπόντα.

Σύμφωνα με τον Μίττλετον (2009) το πένθος αναφέρεται στο συναίσθημα της λύπης και της θλίψης το οποίο νοιώθει κανείς όταν έρθει αντιμέτωπος με μία μεγάλη συμφορά, όταν δηλαδή χάσει ένα αγαπημένο πρόσωπό του, αλλά και με ό,τι ακολουθεί το επόμενο χρονικό διάστημα μετά το θάνατο του προσώπου. Με άλλα λόγια, το πένθος έχει σχέση με την αντίδραση στην απώλεια και την αιτία του θανάτου και χαρακτηρίζεται από συναισθηματικές καταστάσεις με ιδιαίτερη ένταση (Worden,1996).

Η διαδικασία του πένθους είναι φυσική και κανονική, αν και γίνεται αντιληπτή ως οδυνηρή και απειλητική. Η διάρκεια όμως και ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται το πένθος διαφέρει σε σημαντικό βαθμό ανάμεσα στις πολιτισμικές ομάδες. Η συνολική διαδικασία του πένθους χαρακτηρίζεται ως περίπλοκη. Έχοντας ως κριτήριο τις ψυχολογικές επιπλοκές, το πένθος μπορεί να διαχωριστεί ως εξής: στο αναβλητικό, στο ανεσταλμένο και τέλος, στο χρόνιο. Στο αναβλητικό πένθος παρουσιάζεται ασυνείδητα η άρνηση της πραγματικότητας λειτουργώντας ως μηχανισμός άμυνας. Το ανεσταλμένο πένθος συναντάται κυρίως στα παιδιά ή στα άτομα μειωμένης νοητικής λειτουργίας και μπορεί να εκδηλωθεί με ποικίλα ψυχοσωματικά συμπτώματα, μεταξύ των οποίων είναι οι πονοκέφαλοι ή οι πόνοι στο στομάχι. Τέλος, κατά το χρόνιο πένθος το άτομο δεν είναι σε θέση να ξεπεράσει τη σχέση εξάρτησής του με το παρελθόν. Ταλαιπωρείται και βρίσκεται εντός του φαύλου κύκλου, παρουσιάζοντας συμπτώματα χρόνιας κατάθλιψης. Εν τέλει, καταλήγει να αποσύρεται, αλλά και να παραιτείται τελείως (Bacque, 2007).

Ο θρήνος συνδέεται με τις συναισθηματικές και τις ψυχολογικές αντιδράσεις που έχουν σχέση με το πένθος και είναι η πρώτη αντίδραση του ατόμου στην απώλεια καταβάλλοντας προσπάθεια να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα και να την εντάξει στην καθημερινότητά του (Worden,1996). Σύμφωνα με τη Ράλλη (2006) στην πραγματικότητα ο θρήνος περιλαμβάνει τη διεργασία την οποία περνάει το άτομο που έχει χάσει κάποιο πρόσωπο και στο οποίο είχε επενδύσει συναισθηματικά, ώστε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Το πένθος δε μπορούμε να το επιλέξουμε και μας

συμβαίνει με αναπόφευκτο τρόπο, ενώ για τον θρήνο, είναι ο τρόπος με τον οποίο πενθούμε και η διαμόρφωση του επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, μεταξύ των οποίων η προσωπικότητα του κάθε ατόμου.

1.2 Η διαδικασία του πένθους.

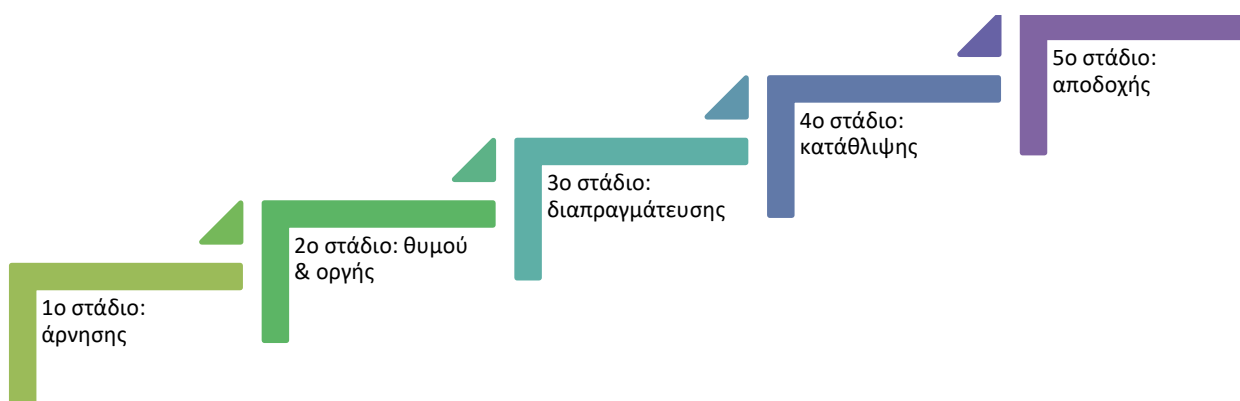
Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η απώλεια ακολουθείται από τη διαδικασία του πένθους, στόχος του οποίου είναι η επεξεργασία της απώλειας αλλά και η σταδιακή αποδοχή αυτής από το άτομο. Το σύνολο της προετοιμασίας αυτής περιλαμβάνει ποικίλες διεργασίες, οι οποίες είναι γνωστές ως «στάδια του πένθους». Αυτές οι διεργασίες στοχεύουν στο να ενσωματωθεί η απώλεια στη ζωή του ατόμου που πενθεί και να γίνει η πλήρης αποδοχή της, ώστε το άτομο να συνεχίσει στην καθημερινότητα του δίχως να αντιλαμβάνεται την απώλεια αυτή ως γεγονός που την επηρεάζει. Μέσω της εμπειρίας αυτής, το άτομο μπορεί να προβεί σε επεξεργασία του στρεσογόνου συμβάντος αλλαγής της ζωής του και να αναπροσαρμοστεί (Brewer&Sparkes,2011).

Για τις παραδοσιακές θεωρίες του πένθους υπάρχει μια σειρά φάσεων ή σταδίων προσαρμογής, αφετηρία των οποίων είναι ο ίδιος ο θάνατος ή ο επικείμενος θάνατος του αγαπημένου προσώπου. Άτομα που πενθούν παρουσιάζουν διάφορες μορφές των συναισθηματικών αντιδράσεων μέχρι να επέλθει η ανάκαμψη και η αποδοχή. Σύμφωνα με τον Lindemann (1991) ο θρήνος έχει τα εξής στάδια: το σοκ και τη δυσπιστία, τον οξύ θρήνο και την επίλυση. Για την Kubler-Ross (1969), η οποία μελέτησε τη συναισθηματική μετάβαση των ασθενών του τελικού σταδίου κατά την διάρκεια αναμονής του θανάτου τους, η μετάβαση ξεκινάει μέσα από την διαδικασία της άρνησης. Ακολουθεί ο θυμός, η διαπραγματεύση και η κατάθλιψη και τέλος έρχεται πιθανώς η αποδοχή.

Αναλυτικότερα, κατά το στάδιο της άρνησης ο ασθενής με συνειδητό ή ασυνείδητο τρόπο προβαίνει σε άρνηση αποδοχής της κατάστασής του και αδυνατεί να πιστέψει πως το γεγονός αυτό συμβαίνει στον ίδιο. Χαρακτηρίζεται από έντονη ανησυχία, απογοήτευση, ενοχή και άγχος. Επιπλέον, σκέφτεται όσα πρόκειται να μείνουν πίσω του. Το στάδιο αυτό είναι μια προσωρινή κατάσταση συνήθως, υπάρχουν όμως και περιπτώσεις καθήλωσης σε αυτό το στάδιο και αδυναμίας περάσματος στα επόμενα. Ακολουθεί το στάδιο του θυμού καθώς και της οργής. Κατά τη διάρκεια αυτού το άτομο καταφέρνει να συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορεί πλέον να αρνηθεί την πραγματικότητα. Εμφανίζει έντονο θυμό προς τον εαυτό του, τους συγγενείς του, τον Θεό, τους γιατρούς

του και τους νοσηλευτές αλλά και την ίδια την ασθένεια. Έπεται το στάδιο της διαπραγμάτευσης, κατά το οποίο στάδιο το άτομο αρχίζει να κάνει σκέψεις για το τι θα μπορούσε ίσως να είχε κάνει ώστε να σώσει το αγαπημένο πρόσωπο του. Εσωτερικεύει τον θυμό του προηγούμενου σταδίου και αρχίζει να δημιουργεί τύψεις για το τι έχει κάνει ή δεν έχει κάνει. Συνεπώς ξεκινάει η διαπραγμάτευση. Καταβάλλει προσπάθειες να διαπραγματευτεί την εξαγορά του χρόνου, ώστε να χάσει το αγαπημένο του πρόσωπο από κάποια ασθένεια ή από έναν ανεπιθύμητο χωρισμό. Διαπραγματεύεται την λύση που επιθυμεί ο ίδιος, ακόμη και αν γνωρίζει ότι δεν είναι λογική η διαπραγμάτευση αυτή (Kubler-Ross,1991. Παππά,2016).

Το στάδιο που ακολουθεί είναι αυτό της κατάθλιψης. Το άτομο παρουσιάζει συναισθήματα θλίψης, πόνου, αβεβαιότητας, φόβου και στενοχώριας. Πρόκειται για το στάδιο που κάνει την έναρξη του όταν το άτομο συνειδητοποιήσει τη σοβαρότητα της απώλειας. Υπάρχει η ανάγκη να δοθεί χρόνος στο άτομο να πενήσει, για να μπορέσει να προχωρήσει στην αναγνώριση των συναισθημάτων του και να έρθει σε επαφή μαζί τους. Να σταματήσει να τα αποφεύγει και αφού καταλάβει τι είναι αυτό ή αυτά που συναισθάνεται, να σταματήσει σταδιακά να τα φοβάται. Όταν ολοκληρωθεί το στάδιο αυτό, το άτομο μπορεί να συμβιβαστεί με όσα του έχουν συμβεί και καταφέρνει να ορθοποδήσει. Εξαιτίας της μοναξιάς του, το άτομο μπορεί να εμφανίσει διαταραχές τόσο σε σωματικό όσο και σε διανοητικό και συναισθηματικό επίπεδο. Επιπλέον, διαταραχές στον ύπνο, εφιάλτες, υπνηλία, αφυπνίσεις, απώλεια ή και αύξηση της όρεξης, κλάμα, καταθλιπτική διάθεση, νευρικότητα, αίσθημα θλίψης, παραισθήσεις, μειωμένη ικανότητα για νοητική συγκέντρωση και ψυχοκινητική αναστολή. Παρατηρείται ακόμη, επιβράδυνση στο λόγο, θλίψη, ευσυγκινησία, απαισιοδοξία, απελπισία, συναισθηματική αστάθεια, εκδήλωση παραπόνων και εχθρότητα στα άτομα του περιβάλλοντός του. Το τελευταίο στάδιο είναι αυτό της αποδοχής. Σε αυτό το άτομο έχει πλέον αντιληφθεί και παίρνει απόφαση ότι δεν μπορεί να αλλάξει η επικρατούσα κατάσταση. Προσανατολίζεται στη διατήρηση της μνήμης του εκλιπόντος. Το άτομο που θρηνεί συνηθίζει με το πέρασμα του χρόνου να αναβιώνει κοινές αναμνήσεις, για να καταφέρει να αποδεχτεί ότι όσα έχει ζήσει με το αγαπημένο του άτομο αποτελούν παρελθόν και αποβάλλοντας κάθε προσδοκία για επανένωση μαζί του (Kubler-Ross,1991. Παππά,2016).

Διάγραμμα 1: Στάδια πένθους κατά την Kubler-Ross (1969)

Ο Bowlby, όπως αναφέρουν οι Parkes & Brown (1972), προχώρησε στον προσδιορισμό τριών φάσεων για ένα παιδί που αποχωρίζεται τον γονιό του ή άλλο σημαντικό για αυτό πρόσωπο. Αυτές είναι ο θυμός, η κατάθλιψη και τέλος, η απόγνωση. Ωστόσο ο Parkes (1972), ολοκληρώνοντας τις συνεντεύξεις με χήρες που διέμεναν στο Λονδίνο, πρόσθεσε ακόμη μία φάση, αυτήν του μούδιασματος. Αναλυτικότερα, το μούδιασμα συγκαταλέγεται στις αρχικές αντιδράσεις ως προς την απώλεια. Το άτομο που χάνει το αγαπημένο του πρόσωπο αισθάνεται αποσυνδεδεμένο, αποσβλωμένο αλλά και ανίκανο να αισθανθεί οτιδήποτε από εκείνη τη στιγμή και μετά. Φαίνεται να αδυνατεί να καλύψει τις βασικές του ανάγκες, όπως τον ύπνο και τη διατροφή, αλλά και να πάρει αποφάσεις. Πρόκειται για άμυνα του ατόμου απέναντι στα δυσάρεστα νέα, καθώς και στον ανεπιθύμητο πόνο. Το επόμενο στάδιο, της νοσταλγίας και της αναζήτησης, αποτελεί προσπάθεια για την επιστροφή στην προηγούμενη κατάσταση. Σε αυτό το στάδιο το άτομο συνειδητοποιεί το μέγεθος της απώλειας, αλλά δεν έχει την επιθυμία να την αποδεχθεί. Δεν έχει στη διάθεση του το παρελθόν και αυτό το βοηθά να συνειδητοποιήσει το βάθος, τον βαθμό και την οριστικότητα της απώλειας. Κατά την περίοδο αυτή της αναζήτησης και της βαθιάς επιθυμίας για να επανασυνδεθεί το άτομο με το αγαπημένο του πρόσωπο είναι ένα στάδιο κατά το οποίο γίνεται αισθητή με έντονο τρόπο η απουσία του εκλιπόντος. Στο τρίτο στάδιο της αποδιοργάνωσης και της απελπισίας, τα άτομα δεν είναι σε θέση να διεκπεραιώσουν ούτε ασήμαντα ζητήματα. Πρόκειται για μια αντίδραση προς τις αποτυχημένες προσπάθειες που έγιναν να ζωντανέψει εκ νέου το παρελθόν. Τέλος κατά το τελευταίο στάδιο της αναδιοργάνωσης, το άτομο πλέον συνέρχεται να

ξεκινάει τη διαδικασία διαμόρφωσης των νέων συνθηκών στη ζωή του. Πλέον έχει αποδεχτεί την πραγματικότητα (Parkes,1971.Parkes& Brown,1972,).

Διάγραμμα 2: Στάδια πένθους κατά τους Parkes & Brown (1972)

Ο μεγαλύτερος αριθμός των μοντέλων σταδίων του πένθους που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια είχαν τις βάσεις τους στα παραπάνω μοντέλα και αποτελούσαν παραλλαγή ή συνδυασμό αυτών. Για τον Neimeyer (2006) τα παραδοσιακά αυτά μοντέλα είναι περισσότερο ελκυστικά αλλά και απλά, εξαιτίας της σαφήνειας που τα διακατέχει. Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι, όταν βιώνουν κάποιας μορφής απώλεια, δεν παρουσιάζουν καθολική αλληλουχία ως προς τα στάδια. Επιπλέον, οι διεργασίες του θρήνου είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να γίνονται αντιληπτές ως τελική κατάσταση της ανάρρωσης ή της αποκατάστασης. Ακόμη, οι συναισθηματικές αντιδράσεις δεν είναι εφικτό να βρίσκονται στο επίκεντρο των θεωριών του θρήνου και να αποκλείουν ή να υποβαθμίζουν τόσο τη διάσταση της συμπεριφοράς όσο και της απόδοσης του νοήματος. Για τον ίδιο, η σειρά, η μορφή και η διάρκεια των συναισθηματικών αντιδράσεων απέναντι στην απώλεια διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των ατόμων. Το άτομο που θρηνεί γίνεται αντιληπτό ως ενεργό υποκείμενο, το οποίο αγωνίζεται προκειμένου να καταφέρει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της ζωής. Για τον λόγο αυτό, έχει προτείνει ένα εναλλακτικό μοντέλο του θρήνου, που έχει τις βάσεις του στη κονστрукτιβιστική θεωρία, στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η ανακατασκευή του νοήματος.

1.3 Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά προσχολικής ηλικίας αντιλαμβάνονται τον θάνατο και οι παράγοντες που διευκολύνουν την προσαρμογή τους.

Αν και τα παιδιά κατανοούν το θάνατο με διαφορετικό τρόπο και θρηνούν επίσης διαφορετικά από τους ενήλικες, η διαδικασία του πένθους παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με αυτή που ζούν οι ενήλικες. Η κατανόηση του θανάτου αποτελεί μια εξελικτική - αναπτυξιακή διαδικασία στην οποία βασίζεται και ο τρόπος έκφρασης του πένθους τους. Από την βιβλιογραφία προκύπτουν τέσσερις έννοιες με τις οποίες συνδέεται άμεσα ο τρόπος αντίληψης του θανάτου από τα παιδιά. Αυτές είναι: η μη αναστρεψιμότητα, η οριστικότητα, το αναπόφευκτο και τέλος, η αιτιότητα. Κάθε μία από αυτές κατέχει σημαντικό ρόλο στην επιτυχημένη αντίληψη αλλά και διαχείριση της απώλειας από κάθε παιδί (Dowdney,2008. Παππά,2016. Smilansky 1987. Speece&Brent,1984 Wilson & Elliman,2008).

Αναλυτικότερα, η έννοια της μη αναστρεψιμότητας σχετίζεται με την αδυναμία επιστροφής του ατόμου που έχει πεθάνει, δηλαδή με την μονιμότητα του θανάτου. Τα παιδιά που υπολείπονται γνωστικά, δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι ο νεκρός δεν θα γυρίσει. Πιστεύουν ότι απουσιάζει σαν να έχει πάει ένα ταξίδι και ότι θα ξαναγυρίσει. Αυτή η κατάσταση τους δυσκολεύει να απαγγιστρωθούν από τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Τα παιδιά σταδιακά πρέπει να αντιληφθούν τη μη αναστρεψιμότητα που έχει ο θάνατος, ώστε να μπορέσουν στη συνέχεια να αποδεχτούν τα συναισθήματα του αιώνιου χωρισμού. Τότε θα μπορέσουν να προχωρήσουν σε προγραμματισμό και οργάνωση της ζωής τους εκ νέου (Smilarsky, 1987).

Η έννοια της οριστικότητας σχετίζεται με το γεγονός ότι όταν επέλθει ο θάνατος, παύει ταυτόχρονα το σύνολο των λειτουργιών της ζωής. Τα παιδιά συνηθίζουν να προσδίδουν ζωή στο σύνολο των αντικειμένων. Όταν όμως αποκτούν την ικανότητα αναγνώρισης των πραγμάτων που έχουν ζωή, πληθαίνουν και οι πιθανότητες να καταλάβουν ότι κάθετι που έχει ζωή κάποια στιγμή έχει και τέλος. Κάνοντας αντιληπτή την έννοια της οριστικότητας, τα παιδιά συνειδητοποιούν πως όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει, δεν είναι εφικτό να αλλάξει αυτή η κατάσταση (Smilarsky, 1987οπ. αναφ. Bonoti, Leondari&Mastora (2013).

Το αναπόφευκτο συνδέεται με το γεγονός ότι,οτιδήποτε έχει ζωή, τελικά οδηγείται στο θάνατο και χάνεται. Τα παιδιά παρουσιάζουν την τάση να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους, αλλά και γενικότερα τα σημαντικά για αυτούς πρόσωπα ως αθάνατους. Η αντίληψη αυτή θα ανατραπεί με βίαιο τρόπο όταν επέλθει ο θάνατος κάποιου κοντινού προσώπου. Στη συνέχεια, το παιδί παρουσιάζει τον φόβο ότι το ίδιο θα συμβεί και σε άλλα

αγαπημένα του πρόσωπα. Όταν το παιδί καταφέρει να συνειδητοποιήσει ότι δεν ισχύει αυτό, τότε είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τον χαμό του αγαπημένου του προσώπου ευκολότερα (Smilarsky, 1987. Speece & Brent, 1984).

Τέλος, η έννοια της αιτιότητας αφορά την κατανόηση των λόγων-αιτιών που ευθύνονται για το θάνατο. Συνηθίζεται από τα παιδιά να αποδίδουν το θάνατο σε μαγικές αιτίες, μεταξύ των οποίων η κακή τους διαγωγή, η ευχή να πεθάνει κάποιος κ.α.. Για κάποιους ερευνητές η κατανόηση της αιτιότητας του θανάτου περιλαμβάνει τόσο την έννοια του «αφηρημένου» όσο και του «πραγματικού» (Speece & Brent, 1984. Wass, 1984).

Σε κάθε περίπτωση σημαντικό ρόλο για την αντίληψη του θανάτου από τα παιδιά διαδραματίζουν η ηλικία, το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκονται, η προσωπικότητα και τέλος, η ωριμότητά τους. Πιο συγκεκριμένα, παιδιά που βρίσκονται στην ηλικία των τριών ετών, δεν μπορούν να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου. Καταφέρνουν όμως να διαπιστώσουν τόσο τη θλίψη όσο και την απουσία που επικρατούν στο οικογενειακό περιβάλλον, που γίνονται εμφανείς παρά τις προσπάθειες που καταβάλουν οι γονείς να τις αποκρύψουν. Για τα παιδιά ο θάνατος γίνεται αντιληπτός ως προσωρινός και αναστρέψιμος αποχωρισμός. Δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τη μονιμότητα. Υπάρχει περίπτωση να αναφερθούν στον θάνατο χωρίς όμως να του αποδίδουν την πραγματική έννοιά του. Θέτουν ερωτήσεις που περιλαμβάνουν το «γιατί» και το «πώς» πεθαίνει κάποιος και επιπλέον, πιστεύουν ότι οι δικές τους σκέψεις ή πράξεις ευθύνονται για το θάνατο ή τη στενοχώρια των αγαπημένων τους προσώπων. Αυτές σχετίζονται και με τον παιδικό εγωκεντρισμό που επικρατεί σε αυτή την ηλικία. Συνεπώς, είναι πιθανό το παιδί να βιώσει ενοχές και ντροπή ή και να πιστεύει ότι ο θάνατος αποτελεί τιμωρία. Πρέπει λοιπόν ο γονέας να προχωρά στον καθησυχασμό των παιδιών και να τους υπενθυμίζει ότι δεν ευθύνονται για τον θάνατο αγαπημένων του προσώπων (Baum, 2013 Παππά, 2016).

Τα παιδιά που βρίσκονται στην ηλικία των τεσσάρων και πέντε ετών, επίσης δεν κατανοούν πλήρως την έννοια του θανάτου. Όπως αναφέρει ο Piaget (1926), για να επιτευχθεί αυτό θα πρέπει πρώτα να συνειδητοποιήσουν πλήρως την έννοια της μη αναστρεψιμότητας, που συμβαίνει περίπου στην ηλικία των έξι ετών. Η έννοια του θανάτου λοιπόν συνεχίζει να είναι περιορισμένη στη φαντασία των παιδιών. Δε μπορούν να αντιληφθούν εάν είναι μόνιμος ή προσωρινός, τι μπορεί να συμβαίνει στο σώμα του ατόμου που έχει πεθάνει, πως νοιώθει κ.α. Συχνά αναζητούν το άτομο που πέθανε και κατηγορούν ακόμη και τον εαυτό τους για την απώλεια του. Παρουσιάζουν διαταραχές

τόσο στον ύπνο όσο και στη χρήση της τουαλέτας και είναι πιθανό να παρερμηνεύσουν τις εκδηλώσεις πένθους που λαμβάνουν μέρος οι ενήλικες και να τις αντιληφθούν ως ασθένεια. Εξαιτίας της απώλειας που έχουν βιώσει, εντείνεται το άγχος τους αναφορικά με την υγεία των υπολοίπων αγαπημένων προσώπων τους. Οι ενήλικες θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί ακόμη και με το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν, καθώς ορισμένες λέξεις μπερδεύουν τα παιδιά και τους δημιουργούν ακόμη περισσότερη ανασφάλεια. Μεταξύ αυτών είναι οι λέξεις: «κοιμήθηκε», «έφυγε», «πήγε στον ουρανό» και «αρρώστησε». Ακούγοντας για παράδειγμα τη λέξη «έφυγε», τα παιδιά αναμένουν να επιστρέψουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, ενώ η έκφραση «κοιμήθηκε» τους δημιουργεί την αντίληψη ότι κάποια στιγμή θα ξυπνήσει. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να γίνεται η διευκρίνιση ότι το άτομο που πεθαίνει δεν θα επιστρέψει ποτέ, ότι δεν αναπνέει, δεν πονάει, οι λειτουργίες του σώματος έχουν σταματήσει και ότι δεν χρειάζεται φαγητό. Ακόμη, ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στο διαχωρισμό των καθημερινών ασθενειών από τις σοβαρές και τις θανατηφόρες ασθένειες. Είναι σημαντικό αυτό καθώς τα παιδιά πιθανά να ανησυχούν κάθε φορά που τα ίδια ή άλλα κοντινά τους πρόσωπα παρουσιάσουν κάποιου είδους ασθένεια που δεν είναι σοβαρή, όπως κρυολόγημα (Baum, 2003).

Η προσαρμογή των παιδιών ως προς την απώλεια που βιώνουν εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, αυτοί ονομάζονται «διαμεσολαβητικοί» και επηρεάζουν τόσο την πορεία όσο και το αποτέλεσμα αυτής. Αυτοί ταξινομούνται στις εξής κατηγορίες:

- Τις επιθανάτιες τελετουργίες, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την συνειδητοποίηση της απώλειας, αλλά και της οριστικής φύσης της. Επίσης, δίνεται η ευκαιρία έκφρασης των δυσάρεστων συναισθημάτων που βιώνουν τα άτομα που πενθούν (Corr&Balk,2010. Hurd,1999. Mauk,2011.).
- Η σχέση που διατηρούσε το παιδί με το άτομο που πέθανε πριν αλλά και μετά το θάνατο. Εάν η σχέση τους ήταν συγκρουσιακή, μετά το θάνατο είναι πιθανόν τα παιδιά να παρουσιάσουν τύψεις και ενοχές (Hurd,1999).
- Η αποτελεσματικότητα του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκονται τα παιδιά. Σχετίζεται με την ικανότητα των λοιπών αγαπημένων προσώπων να καλύψουν το κενό του θανόντα ως προς την κάλυψη των αναγκών τους και την έκφραση των συναισθημάτων τους (Anderson,2010).

- Οι οικογενειακές μεταβλητές, στις οποίες περιλαμβάνονται η δομή και το μέγεθος της οικογένειας, οι στρατηγικές αντιμετώπισης τυχόν προβλημάτων, η ύπαρξη βοηθητικού περιβάλλοντος και οι δεσμοί εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών. Όταν το οικογενειακό περιβάλλον ανταποκρίνεται στις ανάγκες των παιδιών, εξασφαλίζεται η ψυχική και η υλική βοήθεια που συμβάλλουν στην ομαλή προσαρμογή των παιδιών (Herbert,2008. Σινανίδου,2004. Worden,1996).
- Οι αλλαγές και τα προβλήματα στην καθημερινότητα των παιδιών. Οι πιθανές αλλαγές εντοπίζονται στην αυτοεκτίμηση, στο σχολείο, τους φίλους, την οικονομική κατάσταση, την πιθανή μετακόμιση και τα υλικά αγαθά. Αυτές περιορίζουν τη συμμετοχή τους σε δραστηριότητες με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν ακόμη πιο οδυνηρά συναισθήματα (Holland,2008. McSherry,Kehoe, CarrollKang& Rourke,2007).
- Η υποστήριξη των παιδιών από τρίτους, όπως για παράδειγμα άλλα παιδιά που βρίσκονται στην ίδια ηλικία και την οικογένειά τους (Corr&Balk,2010).
- Οι εμπειρίες της απώλειας από το άμεσο περιβάλλον της οικογένειας αλλά και το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκονται τα παιδιά (Morin&Welsh,1996).
- Τα χαρακτηριστικά των παιδιών, μεταξύ των οποίων είναι η ηλικία, το φύλο, η εικόνα που έχουν για τους εαυτούς τους και η ικανότητά τους να κατανοήσουν το θάνατο (Anderson,2010).
- Η σχέση των παιδιών με τους εναπομείναντες γονείς, οι οποίοι μέσα από τη συναισθηματική διαθεσιμότητα τους διευκολύνουν τη διεργασία του θρήνου (Moody&Arcangel,2002).
- Η σωστή και η άμεση πληροφόρηση σχετικά με τον θάνατο, η οποία συμβάλλει στην αποφυγή θεωρήσεων και παρουσία άγχους και ανησυχίας (Bowie,2000).

1.4 Οι αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στο θάνατο.

Οι αντιδράσεις των παιδιών απέναντι στο θάνατο χαρακτηρίζεται ως πολυπαραγοντική μεταβλητή, ενώ κάθε προσπάθεια για να απλουστευτούν ή να γενικευτούν πέφτουν στο κενό. Μετά την ανακοίνωση του γεγονότος τα παιδιά είναι πιθανό να παρουσιάσουν

ακραίες και έντονες αντιδράσεις έως και πλήρη αδιαφορία, η οποία είναι ανεξήγητη. Γενικότερα παρατηρείται ποικιλομορφία στις αντιδράσεις των παιδιών (Worden,2002).

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας εξαιτίας των μειωμένων λεκτικών ικανοτήτων τους, συνηθίζουν να εκφράζουν τη λύπη τους μέσω μη λεκτικών τρόπων και δραστηριοτήτων. Σε αυτές περιλαμβάνονται η ζωγραφική, το παιχνίδι, αλλαγές στη συμπεριφορά, το φαγητό και τον ύπνο. Συχνή είναι η παρουσία σωματικών αντιδράσεων όπως η ενούρηση, οι διαταραχές του ύπνου και της όρεξης, η ιδιαίτερα αυξημένη ευαισθησία στις σωματικές παθήσεις. Συχνά παρατηρείται ακόμη και παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια. Είναι πιθανό επίσης να παρουσιάσουν πονοκεφάλους, ιδιαίτερα εάν το άτομο που έφυγε από τη ζωή παρουσίαζε όγκο στο κεφάλι. Παράλληλα, έχουν τον φόβο εμφάνισης της ίδιας πάθησης (Brown&Sourkes,2010.Stevens, Lord,Proctor,Nagy&O' Riordan, 2010.Herbert,2004).

Υπάρχει η περίπτωση τα παιδιά να αρνηθούν με πεισματικό τρόπο τον θάνατο, κάνοντας προσπάθεια έτσι να το αποβάλλουν από τη πραγματικότητα τους, αλλά και να προστατευτούν από τα δυσάρεστα συναισθήματα που επιφέρει η απώλεια. Κάποια παιδιά εκδηλώνουν το θυμό τους για τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να ελέγξουν το γεγονός αυτό. Δεν λείπουν όμως και οι περιπτώσεις που τα παιδιά βιώνουν ενοχές εξαιτίας της ασυνείδητης επιθετικότητας προς το άτομο που απεβίωσε. Η νοσταλγία των παιδιών εκδηλώνεται με διάφορες μορφές, όπως για παράδειγμα μέσω της συνεχούς υπεραπασχόλησης με τον θανόντα, το χόμπι ή τη μίμηση των συμπεριφορών του. Αυτή συνυπάρχει με τη μοναξιά, αλλά και τη γενικότερη ανασφάλεια που παρουσιάζουν. Το απρόβλεπτο αυτό γεγονός προκαλεί έντονη ανασφάλεια και ανησυχία, η οποία συνεπάγεται την εμφάνιση φόβου ότι το ίδιο μπορεί να συμβεί και σε άλλα αγαπημένα πρόσωπα των παιδιών με αποτέλεσμα να προσκολλώνται σε αυτά (Λεονταρή,2006).

Οι αντιδράσεις των παιδιών έχουν επιπτώσεις ακόμη και στο χώρο του σχολείου και πιο συγκεκριμένα στις επιδόσεις τους αλλά και στις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους τους. Δεν λείπουν όμως και τα παράπονα για σωματική αδυναμία ή ακόμη και κόπωση. Έχει παρατηρηθεί ότι το πιο συνηθισμένο συναίσθημα που βιώνουν τα παιδιά είναι η θλίψη, την οποία εκφράζουν με ποικίλους τρόπους, όπως οι διαταραχές στη συμπεριφορά ή η εσωστρέφεια (Stevens, Lord,Proctor,Nagy&O' Riordan,2010).

2^ο Κεφάλαιο

2.1 Το γεγονός του διαζυγίου και τα αίτιά του.

Ως «διαζύγιο» ή αλλιώς λύση του γάμου ορίζεται η λύση της συζυγικής ένωσης. Επιπλέον, η ακύρωση ή και η αναδιοργάνωση των καθηκόντων σε νομικό επίπεδο καθώς και των ευθυνών που συνεπάγεται ο γάμος. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η διάλυση των δεσμών του γάμου μεταξύ του παντρεμένου ζευγαριού, όπως ορίζει το δίκαιο που εφαρμόζεται σε κάθε χώρα (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη,2018. <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B6%CF%8D%CE%B3%CE%B9%CE%BF>).

Υπάρχουν δύο τύποι διαζυγίου. Αυτοί είναι:

- Το κατά αντιδικία διαζύγιο, κατά το οποίο ανάμεσα στους συζύγους υπάρχει σύγκρουση και οι διαδικασίες για την έκδοση του διαζυγίου μπορούν να κινηθούν και από τον ένα μόνο. Σε αυτή τη περίπτωση ο γάμος είναι πιθανό να λυθεί είτε εξαιτίας σημαντικών γεγονότων που οδηγούν σε κλονισμό του γάμου, είτε εξαιτίας διάστασης στην οποία βρίσκονται οι γονείς δυο χρόνια.
- Το συναινετικό διαζύγιο, όπου οι σύντροφοι συμφωνούν για τον χωρισμό τους. Προτιμάται καθώς σε αυτή την περίπτωση είναι πιθανό να βρεθεί λύση που να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των παιδιών, αλλά και των ίδιων των συντρόφων, χωρίς να χρειαστεί να κάνουν υποχωρήσεις σε σημαντικό βαθμό (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη,2018).

Στις συχνότερες αιτίες των διαζυγίων συγκαταλέγονται οι κοινωνικές συνθήκες, όπως οι οικονομικές συνθήκες και αναλυτικότερα, οι μεταβολές στην αγορά εργασίας και τις ανάγκες, αλλά και η θέση που κατέχει η γυναίκα στη κοινωνία τα τελευταία χρόνια. Οι νέες οικονομικές συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίηση της γυναίκας καθώς και την βελτίωση του μορφωτικού της επιπέδου (Gottman, 2014). Επίσης, το σύνολο των χαρακτηριστικών που μεταβάλλονται στη κοινωνία επηρεάζουν το γάμο (Giddens,2013 Gottman, 2014). Κατόπιν έρευνας που πραγματοποίησε ο Henslin, όπως αναφέρει η Νόβα – Καλτσούνη(2003), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι βασικοί κοινωνιολογικοί λόγοι που μπορεί να οδηγήσουν συχνότερα στο διαζύγιο είναι οι εξής:

- Οι ασύμβατοι ρόλοι ανάμεσα στα δυο φύλα.

Οι ρόλοι τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών βρίσκονται σε σύγχυση καθώς αναγκάζονται και οι δύο να αναλάβουν ποικίλες υποχρεώσεις εντός του χώρου της οικίας αλλά και στα πλαίσια του εργασιακού χώρου (Strong & Cohen, 2013). Παράλληλα όμως συνεχίζεται να επικρατεί η άποψη ότι ο άνδρας εξακολουθεί να είναι ο φορέας της ισχύος καθώς και της λογικής, ενώ αντιθέτως, η γυναίκα υπερτερεί στη συναισθηματικότητα (Γεώργας, 1998). Οι αντιφάσεις αυτές ενισχύουν τη σταδιακή υποχώρηση των ιδανικών που αναπτύσσονται στα πλαίσια του γάμου κατά την καθημερινότητά τους, ενώ παρατηρούνται εμφανείς διαφοροποιήσεις των συζύγων αναφορικά με τους προσανατολισμούς τους (Φίλιας, 1999). Οι βασικές αυτές αντιλήψεις τους αναφορικά με τη ζωή βρίσκονται σε αντίθεση, οι σύντροφοι χαρακτηρίζονται από απόσταση και τελικά οδηγούνται στην απόλυτη ρήξη.

- Ο διαχωρισμός των κόσμων με βάση το φύλο

Παρατηρείται ότι οι άντρες και οι γυναίκες διατηρούν διαφορετική στάση απέναντι στη ζωή και έχουν διαφορετικές εμπειρίες. Παρότι οι σύζυγοι μοιράζονται την ίδια στέγη, όνειρα και προβλήματα, φαίνεται να μην συμφωνούν ως προς την αντιμετώπισή τους, με αποτέλεσμα να έρχονται σε σύγκρουση. Σε έρευνα της η Kelly (2000) διαπίστωσε ότι οι διαφωνίες εντός του γάμου οφείλονται στο διαφορετικό επίπεδο κοινωνικής τάξης και μόρφωσης, αλλά και στον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των θεμάτων σύμφωνα με το φύλο. Ακόμη, οι διαφορετικές αξίες έχουν σχέση με το γεγονός ότι οι οικογένειες απαρτίζονται από άτομα διαφορετικών αντιλήψεων, προτύπων και αξιών (Giddens, 2013).

- Οι απαιτήσεις της ζωής

Οι αυξημένες υποχρεώσεις των συντρόφων δημιουργούν άγχος σχετικά με την ικανοποίηση των ποικίλων απαιτήσεων. Οι σύζυγοι δε δίνουν προτεραιότητα στη συναισθηματική κάλυψη ή στην προσφορά αγάπης, αλλά στις καθημερινές υποχρεώσεις, όπως για παράδειγμα την αποπληρωμή των λογαριασμών, τα μηνιαία έξοδα και έσοδα της οικογένειας, τη συντήρηση των μελών της, τη διασκέδαση, τον ρουχισμό, την διατροφή, την κοινωνική ασφάλιση και άλλες πολλές υποχρεώσεις (Henslin, 2000). Οι σύζυγοι, λοιπόν, αναγκάζονται να ελέγχουν αλλά και να ενεργούν σύμφωνα με τις ανάγκες που προκύπτουν από τη λειτουργία του σπιτιού τους. Αυτές οι πράξεις επιφέρουν μείωση της ενέργειας, του ενθουσιασμού καθώς και του ενδιαφέροντος του ζευγαριού. Αδιαμφισβήτητα, σημαντικό ρόλο κατέχουν ο χρόνος που απασχολούνται οι σύζυγοι, καθώς και οι οικονομικές ανάγκες που τους ωθούν στη συστηματική εργασία, για να

καταφέρουν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις που έχει η σύγχρονη ζωή (Gottman, 2014). Ο τρόπος αυτός ζωής έχει ως αποτέλεσμα τη συναισθηματική εξάντληση αλλά και δυσφορία, τη παρουσία αντιπαλοτήτων και διαφωνιών και τελικά, το διαζύγιο. Με άλλα λόγια, ο λιγοστός χρόνος που προσφέρει ο κάθε σύντροφος στον άλλο, παράλληλα με τις πολλές απαιτήσεις διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη φθορά του γάμου (Emery, 2012).

2.2 Τα στάδια της διαδικασίας του διαζυγίου.

Η διαδικασία του διαζυγίου χαρακτηρίζεται από πέντε φάσεις. Στην πρώτη φάση το ζευγάρι καταφέρνει να συνειδητοποιήσει ότι ο γάμος του βρίσκεται σε κρίση. Οι σύντροφοι έχουν κατά νου το ενδεχόμενο διάλυσης του γάμου τους και πλέον συζητούν γι' αυτή. Συνήθως δεν είναι ομόφωνη η απόφαση για το διαζύγιο. Ο ένας σύζυγος λαμβάνει την πρωτοβουλία να φέρει το θέμα σε συζήτηση. Αυτό μπορεί να διαρκέσει αρκετό καιρό, έως και αρκετά χρόνια, πριν λάβουν την οριστική απόφαση. Στην επόμενη φάση του διαζυγίου, το ζευγάρι πριν λάβει απόφαση για τον χωρισμό, κάνει προσπάθειες επανασύνδεσης, διαπραγμάτευσης και τελικά λαμβάνει την απόφαση να χωρίσει. Κατά την τρίτη φάση, ξεκινάει η νομική διαδικασία, στην οποία ορίζονται η επιμέλεια των παιδιών και η διατροφή, οι πρακτικές λεπτομέρειες και τέλος, τα οικονομικά θέματα. Η τέταρτη φάση περιλαμβάνει την αλλαγή συνηθειών στην καθημερινότητα των πρώην συζύγων, ενώ η πέμπτη φάση την βαθμιαία προσαρμογή και των δυο τόσο ως προς την κοινωνική τους ταυτότητα όσο και την ατομική και αλλαγές στις διαπροσωπικές τους σχέσεις και συνήθειες. Η περίοδος αυτή μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια, ενώ η προσαρμογή και των δυο να είναι βαθμιαία. Είναι ακόμη πιθανό να επέλθει και δεύτερος γάμος για κάποιον από τους δυο ή και τους δυο πρώην συντρόφους (Ρήγα και συν., 2006).

Το διαζύγιο αποτελεί μια οδυνηρή και σταδιακή διάλυση των ψυχολογικών, των συναισθηματικών και των κοινωνικών δεσμών. Είναι περίοδος πένθους για το παντρεμένο ζευγάρι. Οι σύζυγοι βρίσκονται αντιμέτωποι με τα αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα της σύγχυσης, της αμφιβολίας, του πόνου, της ενοχής, των τύψεων, του φόβου και της μοναξιάς. Μεταξύ των τραυματικών εμπειριών περιλαμβάνονται η αντιμετώπιση των καβγάδων, της πιθανής βίας, η απώλεια του συντρόφου και τέλος, της κοινωνικής ταυτότητας (Hetherington, 2014).

Εάν στα παραπάνω προστεθούν τα οικονομικά προβλήματα και αυτά που προκύπτουν εξαιτίας των παιδιών, η αλλαγή της στέγης αλλά και οι δυσκολίες μεταξύ των διαζευγμένων γονέων και τέλος, τα επαγγελματικά προβλήματα γίνεται φανερή η ένταση του στρες που προκαλείται από το διαζύγιο. Η παρουσία του στρες επηρεάζει το ανοσοποιητικό σύστημα των συντρόφων, οι οποίοι είναι πιθανό να εμφανίζουν ακόμη και ψυχοσωματικές διαταραχές, αλκοολισμό, βία, πρόωρο θάνατο, ατυχήματα, αρρώστιες, κατάθλιψη και να κάνουν απόπειρες αυτοκτονίας. Παρατηρήθηκε ακόμη ο φόβος για τη δημιουργία σχέσεων στο μέλλον (Ρήγα και συν.,2006).

Γενικά, το διαζύγιο είναι δυσάρεστη εμπειρία και για τα δυο φύλα, όμως παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Με διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίζουν και βιώνουν την εμπειρία του διαζυγίου, ενώ διαφέρουν και οι επιπτώσεις του στους άνδρες και τις γυναίκες (Hetherington,2014). Το διαζύγιο αποτελεί μια σημαντική μορφή της απώλειας για όλα τα μέλη της οικογένειας. Γονείς και παιδιά βιώνουν τη διεργασία του πένθους, η οποία χαρακτηρίζεται από τις φάσεις που περιγράφηκαν παραπάνω (Παππά,2016).

Σύμφωνα με την Coloroso (2001) στα παιδιά διακρίνονται τα εξής στάδια πένθους κατά το διαζύγιο:

- τη φάση της άρνησης, που χαρακτηρίζεται από την αρχική αντίδραση απέναντι στον αποχωρισμό και αποχαιρετισμό, προκειμένου να καταφέρουν να ανταπεξέλθουν στη θλίψη που θα τον ακολουθήσει. Τα παιδιά αρχικά αρνούνται αυτή την πραγματικότητα, καθώς δεν την αντέχουν. Στη φάση αυτή επιλέγουν να απέχουν από καθετί τους φέρνει αντιμέτωπους με τη πραγματικότητα. Δηλαδή, αποφεύγουν να συζητούν για το ζήτημα αυτό και επιλέγουν να λένε ψέματα τόσο στους φίλους όσο και στους δασκάλους τους σχετικά με το τι συμβαίνει στην οικογένεια τους.
- τη φάση του θυμού, που χαρακτηρίζεται από την έντονη κυριαρχία του συναισθήματος αυτού. Πρόκειται για αναμενόμενο, φυσιολογικό και κατανοητό συναίσθημα, για τους γονείς αλλά και για τα παιδιά. Για τον λόγο αυτό οι συμπεριφορές που είναι επακόλουθο αυτού είναι δικαιολογημένες, αν και όχι αποδεκτές. Πιθανά τα παιδιά να εκφράσουν οργή και θυμό για τα πάντα. Συμπεριφέρονται με άσχημο τρόπο, εκδηλώνουν σωματική ή λεκτική

επιθετικότητα ή μπορεί και να προκαλούν τους γονείς τους δοκιμάζοντας τα δικά τους όρια.

- τη φάση της θλίψης, κατά την οποία η οικογένεια προχωρά στην εκ νέου οργάνωση της ζωής της, στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων της και την προσαρμογή της στη νέα πραγματικότητα. Σε αυτή τη φάση τα μέλη βιώνουν έντονη λύπη, ενώ οι γονείς αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες στη καθημερινή τους ζωή. Τα παιδιά συνηθίζουν να βιώνουν τη θλίψη με ποικίλους τρόπους. Παραμένουν σε συναισθηματική αδράνεια, δεν δείχνουν ενδιαφέρον για την επίδοση στο σχολείο τους, απομακρύνονται από την οικογένεια αλλά και τους φίλους τους, δυσκολεύονται να παραμείνουν συγκεντρωμένα, είναι οξύθυμα ή ακόμη και πολύ θλιμμένα. Οποιαδήποτε αλλαγή, μικρή ή μεγάλη, που τους συμβαίνει τους προκαλεί αναστάτωση. Δυσκολεύονται στον ύπνο, νιώθουν συνεχώς κούραση και κλαίνε εύκολα. Κάποια παιδιά καταβάλλουν προσπάθειες να δείξουν υποδειγματική συμπεριφορά, προκειμένου να ευχαριστήσουν τους γονείς τους, ή επιδιώκουν την επανένωση των γονέων τους, χρησιμοποιώντας ακόμη και την πρόφαση της ασθένειας.
- τη φάση αποδοχής της νέας πραγματικότητας, κατά την οποία παρατηρείται υποχώρηση της θλίψης. Πλέον κυριαρχούν η ηρεμία αλλά και η ειρηνική συνύπαρξη. Τα μέλη της οικογένειας επιδιώκουν την ευχαρίστηση και τη χαρά που απορρέουν από τα νέα δεδομένα. Στις επετείους, τις γιορτές και στις ημερομηνίες σημαντικών γεγονότων από το παρελθόν δεν λείπει η θλίψη, η οποία είναι όμως πλέον διαχειρίσιμη. Σε αυτή τη φάση τα παιδιά διαπιστώνουν ότι έχουν δύο γονείς που συνεχίζουν να τα αγαπούν.

2.3 Το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με το διαζύγιο στη χώρα μας

Σύμφωνα με το άρθρο 1438 του Αστικού Κώδικα ο γάμος είναι εφικτό να διαλυθεί μέσω του διαζυγίου. Αυτό αποφασίζεται μέσω δικαστικής απόφασης, η οποία είναι αμετάκλητη. Το επόμενο άρθρο περιγράφει τις περιπτώσεις κλονισμού του έγγαμου βίου που τελικά οδηγεί στην έκδοση διαζυγίου. Στο 1440 άρθρο αναφέρονται οι περιπτώσεις αφάνειας των συζύγων, ενώ στο άρθρο που ακολουθεί γίνεται αναφορά στα συναινετικά διαζύγια. Στην περίπτωση αυτή, εάν υπάρχουν ανήλικα τέκνα το συναινετικό διαζύγιο θα πρέπει να

συνοδεύεται από ακόμη μια έγγραφη συμφωνία στην οποία ορίζεται η διατροφή, η επιμέλεια αλλά και η επικοινωνία των παιδιών με τον άλλον γονέα (Καράκωστας,2018. Γεωργιάδης & Σταθόπουλος,2016).

Το άρθρο 1442 επικεντρώνεται στην διατροφή που έχει δικαίωμα να διεκδικήσει ο ένας γονέας από τον άλλον. Γίνεται λεπτομερής αναφορά στις περιπτώσεις αυτές. Εν συντομία να αναφέρουμε ότι αυτό προβλέπεται εάν δεν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες για να εργαστεί ο γονέας (π.χ. πρόβλημα υγείας, μικρή ηλικία), εάν έχει την επιμέλεια των παιδιών και η ηλικία αυτών απαιτεί την παρουσία του γονέα αυτού στο σπίτι για την φροντίδα τους. Ακόμη, προβλέπεται στις περιπτώσεις που ο ένας γονέας δεν έχει σταθερή εργασία ή την κατάλληλη εκπαίδευση και τέλος, εάν δεν συντρέχει κανένας από τους παραπάνω λόγους, η εκδίκαση της διατροφής μπορεί να επιβάλλεται για λόγους επιείκειας (Καράκωστας,2018. Γεωργιάδης & Σταθόπουλος,2016).

Το άρθρο 1443 περιγράφει τον τρόπο καταβολής της διατροφής, η οποία μπορεί να γίνεται σε μηνιαία βάση ή και εφάπαξ κατόπιν συμφωνίας των δυο πλευρών ή απόφασης του δικαστηρίου στην περίπτωση που συντρέχουν ιδιαίτεροι λόγοι. Στο επόμενο άρθρο περιγράφονται οι συνθήκες υπό τις οποίες μπορεί να περιοριστεί ή να αποκλειστεί η διατροφή. Τέλος, στο άρθρο 1445 περιγράφεται η υποχρέωση των δυο συζύγων να καταθέτουν στο δικαστήριο όλα τα απαραίτητα δικαιολογητικά σχετικά με το εισόδημα και την περιουσία τους. Σκοπός είναι να ληφθούν υπόψη κατά τη διαδικασία εκδίκασης του ύψους της διατροφής (Καράκωστας,2018. Γεωργιάδης & Σταθόπουλος,2016).

2.4Οι συνέπειες του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά έχουν σχέση με τα ψυχολογικά και τα ψυχοκοινωνικά τους προβλήματα, καθώς είναι εκτεθειμένα σε ποικίλες καταστάσεις. Μεταξύ αυτών είναι η ελλιπής γονική μέριμνα, τα προβλήματα ψυχικής υγείας των γονέων, οι διαμάχες αλλά και η έλλειψη στήριξης από τους γονείς(Hetherington & Arasteh, 2014). Έχει διαπιστωθεί ότι είναι δύσκολο για τα παιδιά, σε οποιασδήποτε ηλικία, να αποδεχτούν ότι οι γονείς τους χώρισαν, ακόμη και στις περιπτώσεις που γνωρίζουν και άλλα παιδιά των οποίων οι γονείς έλαβαν την ίδια απόφαση. Για τα περισσότερα είναι

προτιμότερο οι γονείς να μην χώριζαν, ακόμη και αν υπάρχει ένταση και διαφωνίες εντός της οικογένειας (Kim,2011).

Από έρευνες προκύπτουν οι αρνητικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, οι οποίες μπορεί να έχουν διάρκεια για περισσότερα από δύο ή και τρία χρόνια (Kim,2011. Riggio&Valenzuela,2011.Thomson&McLanahan,2012). Για ορισμένους μελετητές, οι επιπτώσεις του διαζυγίου είναι φανερές ακόμη και όταν τα παιδιά φτάσουν στην ηλικία ενηλικίωσης (Tasker,2014. Mullett & Stolberg,2002). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που οι επιπτώσεις των αλλαγών στη δομή της οικογένειας μπορεί να είναι βραχύχρονες. Για τα περισσότερα όμως παιδιά, το διαζύγιο επιφέρει σημαντικά και με διάρκεια προβλήματα προσαρμογής (Kim,2011).

Τα παιδιά που βρίσκονται στη προσχολική ηλικία συνηθίζουν να επικεντρώνονται στη διατήρηση της συναισθηματικής τους ασφάλειας καθώς και των σχέσεων με τους δύο γονείς τους. Επιπλέον, διατηρούν σχέση ρουτίνας τόσο με το σχολείο όσο και με το οικογενειακό τους περιβάλλον (Hetherington & Arasteh,2014). Συχνά, παρουσιάζουν αισθήματα ενοχής, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την μελέτη του Healy και των συνεργατών του (1993). Πιο συγκεκριμένα, όπως προέκυψε το ένα τρίτο των μαθητών που έλαβαν μέρος αισθάνονται οι ίδιοι ένοχοι. Για τους Grych & Fincham (2001) αυτό δεν ισχύει, στις περιπτώσεις που τα παιδιά είναι σε θέση να αντιληφθούν τους εξωτερικούς παράγοντες, οι οποίοι οδήγησαν στο χωρισμό των γονέων. Αυτό συναντάται κυρίως όταν τα προβλήματα κατά το διαζύγιο είναι λιγοστά. Παιδιά που δεν ήταν ενήμερα ή δεν είχαν καταφέρει να προβλέψουν ότι οι γονείς τους θα λάβουν διαζύγιο αντιμετώπισαν περισσότερες δυσκολίες (Veríssimo,Santos, Fernandes, Shin& Vaughn,2014).

Τα παιδιά παρουσιάζουν έντονο άγχος για τον χωρισμό. Έχοντας ήδη χάσει ένα από τα σημαντικότερα άτομα της ζωή τους, φοβούνται στη συνέχεια να μη χάσουν και άλλα (Vélez,Wolchik,Tein& Sandler,2011). Όσα από αυτά διαμένουν με γονέα του ίδιου φύλου, παρουσιάζουν καλύτερες επιδόσεις σε ακαδημαϊκό αλλά και συναισθηματικό επίπεδο (Sigal,Wolchik,Tein& Sandler,2012). Σημαντικός κίνδυνος για τα παιδιά των διαζευμένων οικογενειών είναι η ανωριμότητα και οι τυχόν συναισθηματικές επιπτώσεις αυτής (Skalkidou,2009)

Η απώλεια ενός γονέα είναι πιθανό να προκαλέσει σύγχυση, η οποία με τη σειρά της προκαλεί μοναχικότητα και απογοήτευση (Ängarne-Lindberg,Wadsby & Berterö,2009). Ακόμη, τα παιδιά αναπτύσσουν ντροπή, αίσθημα εγκατάλειψης,

απαισιοδοξία και θρηνούν (Clarke-Stewart & Brentano,2006). Δεν λείπουν ακόμη οι περιπτώσεις που τα παιδιά προσπαθούν να αναπληρώσουν τον ενήλικα γονέα που προέβη σε εγκατάλειψη της οικογένειας (Ängarne-Lindberg,Wadsby & Berterö,2009). Μελέτη του Hetherington και των συνεργατών του (2014) απέδειξε ότι παιδιά που προέρχονταν από χωρισμένους γονείς είχαν επιφορτιστεί για αρκετά χρόνια τόσο με τις κοινωνικές όσο και με τις προσωπικές ευθύνες που προερχόταν από την ελλιπή γονική παρουσία.

2.5Οι αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας απέναντι στο διαζύγιο.

Το διαζύγιο των γονέων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι πιθανό να σημαδέψει τη ζωή των παιδιών καθώς δεν μπορούν να μείνουν ανεπηρέαστα από αυτό το γεγονός. Όπως αναφέρει ο Amato (1999) τα βασικά θέματα τα οποία καλούνται να φέρουν εις πέρας τα παιδιά μετά το διαζύγιο των γονέων τους είναι τα εξής:

- η απώλεια του ενός γονέα που φεύγει από την οικία που διέμενε η οικογένεια
- η ψυχολογική προσαρμογή του γονέα, ο οποίος διαμένει με το παιδί
- οι συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο γονείς
- τα οικονομικά προβλήματα που προκύπτουν μετά από το διαζύγιο των γονέων
- το σύνολο των αλλαγών στη ζωή των παιδιών.

Οι αντιδράσεις των παιδιών απέναντι στο διαζύγιο των γονέων τους, επηρεάζονται από ποικίλους παράγοντες. Μεταξύ άλλων είναι οι παρακάτω:

- Η φύση της σχέσης μεταξύ των δύο γονέων. Εάν αυτή είναι ανταγωνιστική και χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις αλλά και τσακωμούς τόσο περισσότερο αρνητικές θα είναι οι αντιδράσεις των παιδιών ως προς τον χωρισμό τους
- Η σχέση μεταξύ των παιδιών και των γονέων. Εάν αυτή είναι αληθινή και πλήρης τότε το διαζύγιο είναι λιγότερο επώδυνο για τα παιδιά
- Η στάση του φιλικού, του συγγενικού και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος της οικογένειας ως προς τον χωρισμό. Εάν το περιβάλλον είναι υποστηρικτικό και δεν παρατηρείται η ύπαρξη κοινωνικού στίγματος, το οποίο συχνά χαρακτηρίζει τις οικογένειες αυτές, τότε είναι εφικτό τα παιδιά να αντιμετωπίσουν το διαζύγιο με τον καλύτερο τρόπο

- Τα χαρακτηριστικά των ίδιων των παιδιών όπως ο χαρακτήρας, η ηλικία, η ιδιοσυγκρασία και το φύλο τους. Τα παιδιά σύμφωνα με το στάδιο ανάπτυξής τους κατά το χρονικό διάστημα του διαζυγίου αλλά και σύμφωνα με το φύλο τους, αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο. Ακόμη, ο χαρακτήρας τους βοηθά στη διαμόρφωση των αντιδράσεών τους. Παιδιά που έχουν εύκολο χαρακτήρα αλλά και ελάχιστα προβλήματα συμπεριφοράς, αντιμετωπίζουν με περισσότερη ευκολία το διαζύγιο.
- η ύπαρξη αδελφών, που σημαίνει για τα ίδια αλληλουποστήριξη στη δύσκολη κατάσταση που βιώνουν.
- η ρύθμιση της γονικής μέριμνας και η εμπλοκή τους στις δικαστικές αντιδικίες των γονέων, που τους επιβαρύνει ακόμη περισσότερο ψυχολογικά.
- η αλλαγή του σπιτιού ή/και του σχολείου και οι επιπτώσεις αυτών, όπως νέο περιβάλλον, σύναψη νέων φιλίων κ.α. (Doek,1998).

Έρευνες που αποσκοπούσαν στον εντοπισμό των προβλημάτων των αγοριών και των κοριτσιών, αναφορικά με διαζύγιο των γονέων τους, διαπίστωσαν ότι τα κορίτσια δυσκολεύονται σε μεγαλύτερο βαθμό κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων ετών μετά το διαζύγιο. Άλλες όμως κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι δυσκολίες των αγοριών ήταν πιο έντονες και εμφανείς. Από νεότερες έρευνες προκύπτει ότι οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα δεν είναι τόσο σταθερές και εμφανείς, όπως προέκυψε από προηγούμενες έρευνες (Amato & Keith, 1991).

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας συνηθίζουν να ενοχοποιούν τον εαυτό τους και να αποδίδουν τον χωρισμό των γονέων τους σε δικές τους συμπεριφορές. Η απώλεια ενός από τους δυο γονείς είναι ιδιαίτερα σημαντική, κυρίως όμως για τα αγόρια που στερούνται το ανδρικό πρότυπο καθώς ο πατέρας συνήθως είναι αυτός που φεύγει από το σπίτι (Λαζαρίδου, 1994). Τα παιδιά συνηθίζουν να επιστρέφουν σε κατακτήσεις των προηγούμενων αναπτυξιακών σταδίων, όπως για παράδειγμα στη κατάκτηση της τουαλέτας (Patten, 1999).

Παλινδρομήσεις διαπιστώνονται ακόμη και στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Αποφεύγουν να συμμετέχουν σε ομαδικές δραστηριότητες και χάνουν τόσο τη διάθεση τους για παιχνίδια όσο και τη φαντασία τους. Επιθυμούν να συναναστρέφονται κυρίως με ενήλικες, αποζητώντας συνεχώς την προσοχή και την επιδοκιμασία τους (Λαζαρίδου,1994. Wallerstein & Kelly,1975). Ο θυμός εντοπίζεται περισσότερο και πιο

έντονα στα αγόρια. Τα ξεσπάσματά τους λαμβάνουν χώρα στο σπίτι καθώς και στον παιδικό σταθμό που φοιτούν. Ορισμένα από αυτά είναι πιθανό να εκδηλώσουν και τάση προσκόλλησης επάνω στον γονέα με τον οποίο διαμένουν. Ακόμη, παρουσιάζουν άρνηση στο να παραμείνουν μόνοι τους λόγω φοβιών τους την ώρα του ύπνου (Herbert, 1998. Hetherington, 1989).

Η έρευνα των Wallerstein και Kelly (1975) τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αμέσως μετά το διαζύγιο των γονέων, τα παιδιά παρουσίαζαν επιθετική και εριστική συμπεριφορά, συχνά ξεσπούσαν ξαφνικά και χωρίς λόγο σε κλάματα και έκαναν συνεχώς παράπονα. Την ίδια έρευνα επανέλαβαν ένα χρόνο αργότερα στα ίδια παιδιά. Διαπίστωσαν ότι τα παιδιά συνέχιζαν να παρουσιάζουν επιθετικότητα, όμως είχαν διάθεση πλέον να παίξουν αλλά και να συναναστραφούν με τους συνομηλικούς τους. Είχαν την επιθυμία να διατηρήσουν σχέσεις αλλά και επαφές με τους ενήλικες στους οποίους εξέφραζαν τη θλίψη τους αναφορικά με το διαζύγιο των γονιών τους καθώς και την επιθυμία που διατηρούσαν για επανασύνδεση της οικογένειάς τους. Παρατηρήθηκε επιδείνωση της αυτοεκτίμησής τους και συνεχείς αλλαγές στη διάθεσή τους. Όταν συμπληρώθηκαν δύο χρόνια από το διαζύγιο των γονιών τους στα ίδια παιδιά διαπιστώθηκε έντονο άγχος, δυσκολίες στις σχέσεις τους με συνομηλικούς αλλά και καταθλιπτικές τάσεις. Τα προβλήματα αυτά εκδηλώνονταν ακόμη και στο σχολείο, ενώ η σχολική τους επίδοση παρουσίασε πτώση.

Όπως συνοψίζει η Χατζηχρήστου (2004) τα παιδιά παρουσιάζουν θυμό και λύπη, στάδια σιωπής και αδιαφορίας. Έντονος είναι ο φόβος για την εγκατάλειψη τους, που εκδηλώνεται με τη μορφή άγχους αποχωρισμού. Αρκετά συχνά κάνουν λανθασμένες ερμηνείες ως προς τις αιτίες που οδήγησαν στο διαζύγιο, καθώς δεν διαθέτουν τις γνωστικές ικανότητες να κατανοήσουν αρκετά πράγματα. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να θεωρούν τον εαυτό τους υπεύθυνο και νιώθουν ενοχές για αυτό. Δεν μπορούν εύκολα να αποδεχτούν την νέα κατάσταση και φαντασιώνονται τη συμφιλίωση των γονέων. Στα πιο συνηθισμένα συμπτώματα συγκαταλέγονται οι διαταραχές στην διατροφή και τον ύπνο, το κλάμα, η επιθετικότητα, η παλινδρόμηση σε προγενέστερες συμπεριφορές όπως η νυχτερινή ενούριση, το πιπίλισμα, η ερεθιστότητα και η αυξημένη προσκόλληση στον γονέα.

3^ο Κεφάλαιο

3.1 Ο ρόλος των γονέων ως προς τη διαχείριση του θανάτου

Συχνά οι ενήλικες στην προσπάθεια τους να προστατεύσουν τα παιδιά αποφεύγουν να συζητάνε μαζί τους για τον θάνατο ή για κάποιο άτομο που πέθανε. Όμως αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργείται μια συνομωσία σιωπής τριγύρω από τα παιδιά, ως προς το πρόσωπο που πέθανε και να επιδιώκεται με κάθε δυνατό τρόπο η απόκρυψη του γεγονότος προκειμένου αυτά να προφυλαχτούν (Τσιάντης,1988). Η αντίληψη αυτή όμως μπερδεύει τα παιδιά, τους δημιουργεί εμπόδια στην διεργασία του πένθους και έχει σοβαρές ψυχολογικές επιπτώσεις. Κρίνεται απαραίτητο στις περιπτώσεις θανάτου αγαπημένου προσώπου να διευκολυνθούν τα παιδιά να θρηνήσουν. Οι ενήλικες δεν είναι σε θέση να προστατεύσουν τα παιδιά από το πένθος και το θρήνο, μπορούν όμως να συμβάλλουν ώστε να είναι λιγότερο επώδυνα για αυτά (Νίλσεν & Παπαδάτου,1999).

Η διαδικασία του θρήνου είναι εξατομικευμένη και διαφορετική για κάθε παιδί. Μπορεί να αντιμετωπιστεί με καλύτερο τρόπο όταν δίνεται η δυνατότητα στα παιδιά εξωτερίκευσης του θρήνου, καθώς επίσης και όταν αυτά βρίσκονται σε ένα στοργικό και ζεστό περιβάλλον, που τους βοηθάει να εξωτερικεύσουν τα συναισθήματα τους. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έχουν οι ενήλικες, οι οποίοι είναι μέλη του περιβάλλοντος αυτού και δρουν υποστηρικτικά προς τα παιδιά. Μέσω των κοινωνικών συναναστροφών μπορούν να διαχειριστούν τα συναισθήματα τους και να συνεχίζουν τη ζωή τους (Kroen,2007).

Τα παιδιά δυσκολεύονται να ζητήσουν τη στήριξη των ενηλίκων, ειδικά εάν πενθούν και εκείνοι. Διστάζουν ακόμη να ζητήσουν βοήθεια από τους φίλους τους, καθώς φοβούνται ότι μπορεί να φανούν διαφορετικοί. Είναι σημαντικό οι ενήλικες να συμβάλλουν στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης ώστε τα παιδιά να νοιώσουν άνετα και να μπορέσουν να εκφραστούν χωρίς δισταγμό (Παπαναστασίου,2008).

Τα παιδιά έχουν την ανάγκη να λάβουν ενημέρωση με σαφή και ειλικρινή τρόπο αναφορικά με το θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου. Θέλουν να κατανοήσουν τι έχει συμβεί ακριβώς και επιθυμούν να πάρουν ξεκάθαρες, αληθινές και απλές απαντήσεις. Αναζητούν στοργή σε κάποιον ενήλικα, με την βοήθεια του οποίου μπορούν να εκφραστούν, να φέρουν στην επιφάνεια τα συναισθήματα τους και γενικότερα να

χειριστούν τα πρωτόγνωρα για αυτούς συναισθήματα. Ο ενήλικας αυτός με τη σειρά του είναι σημαντικό να στηρίξει τα παιδιά και να τα διευκολύνει ως προς τη διατήρηση της ανάμνησης του ατόμου που έχει πεθάνει, καθώς συμπεριλαμβάνεται και αυτό στις ανάγκες τους (Νίλσεν & Παπαδάτου,1998).

Τα παιδιά αναμένουν την στήριξη του ενός γονέα κυρίως. Έαν όμως αντιληφθούν ότι δεν μπορούν να την έχουν από αυτόν, εξαιτίας του γεγονότος ότι και αυτός πενθεί, στρέφονται προς άλλον ενήλικα. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση είναι σημαντικό ο ενήλικας που αναλαμβάνει τον ρόλο αυτό να είναι ενήμερος για την φυσιολογική διεργασία του πένθους. Ακομη, θα πρέπει να είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει πολυδιάστατες στρατηγικές και να επικεντρωθεί σε πολλά επίπεδα (Herbert,2004).

Για να καταφέρει να αντιμετωπίσει κάθε γονέας με αποτελεσματικό τρόπο το στρες των παιδιών θα πρέπει αρχικά να αντιμετωπίσει τα δικά του συναισθήματα καθώς επίσης και την πραγματικότητα και να αφιερώσει χρόνο στον ίδιο του τον εαυτό να σκεφτεί. Είναι αναγκαίο να διατηρήσει και ο ίδιος απόσταση προκειμένου να καταφέρει να ανασυνταχθεί, να μπορέσει να αξιολογήσει τα αποθέματα του και τελικά να προβεί στην αξιοποίηση τους. Πρέπει να περάσει την διαδικασία του πένθους μετά από οποιαδήποτε απώλεια. Η επάνοδος του στην καθημερινότητα, όσο αυτό είναι εφικτό, συμβάλλει στην δημιουργία της κανονικότητας και υιοθεσίας σταθερών που οδηγούν και πάλι σε ισορροπία (Παππά,2016).

Είναι σημαντικό όμως να κατανοηθεί η ηλικία καθώς και το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται κάθε παιδί. Ο γονέας πρέπει να αφιερώσει περισσότερο χρόνο, για να μπορέσει να κατανοήσει σε καλύτερο βαθμό τις ανάγκες που έχει το παιδί του. Χρειάζεται να επιδείξει σεβασμό στις ιδιαίτερες ανάγκες του και να απαντήσει με ειλικρινή τρόπο σε ότι και εάν ερωτηθεί. Σημαντικό ρόλο κατέχουν η ειλικρίνεια, η σαφήνεια, η αμεσότητα και η απλότητα. Στις καταστάσεις κρίσης, τα παιδιά χρειάζονται να νοιώθουν ασφαλείς και ότι έχουν υποστήριξη (Παππά,2016).

Οι γονείς πρέπει να λάβουν υπόψη τους ότι όλα τα παιδιά δεν αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο. Οι αντιδράσεις διαφέρουν ακόμη και ανάμεσα στα παιδιά που είναι μέλη της ίδιας οικογένειας. Οι γονείς οφείλουν να προσαρμοστούν στον τρόπο με τον οποίο αντιδρά κάθε παιδί και να κινηθούν με βάση αυτόν. Πρέπει να δείξουν το ενδιαφέρον τους σε κάθε παιδί ξεχωριστά προκειμένου να το βοηθήσουν. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να

επιδείξουν στα παιδιά, που εκδηλώνουν το κάθε συναίσθημα τους μέσω της συμπεριφορά τους καθώς δε μιλούν (Παππά,2016).

Τα παιδιά που βρίσκονται στη προσχολική ηλικία είναι απαραίτητο να ενημερωθούν για το τι έχει συμβεί εγκαίρως και χωρίς ψεύτικες πληροφορίες, που μπορεί να επιφέρουν σε αυτά σύγχυση, φόβο και ανασφάλεια. Καθώς υπάρχει η περίπτωση παρανόησης όσων έχει πει ο ενήλικας, είναι αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν κατανοητές και απλές λέξεις, οι οποίες δεν θα έχουν διφορούμενη έννοια. Για παράδειγμα δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί η λέξη «κοιμάται», γιατί είναι πιθανό να οδηγήσει στη δημιουργία περαιτέρω προβλημάτων όπως οι διαταραχές ύπνου ή φόβο για τον ύπνο. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό στα παιδιά ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμο γεγονός αλλά και μόνιμη κατάσταση κατά την οποία παύουν οι λειτουργίες του ατόμου. Επιπρόσθετα, κρίνεται απαραίτητο να λύνονται τυχόν απορίες των παιδιών, καθώς μέσω της φαντασίας τους μπορεί να ξεπεραστεί η πραγματική κατάσταση του θανάτου. Πιθανά να χρειαστεί να δωθούν οι ίδιες απαντήσεις πολλές φορές. Ακόμη, πρέπει να τονιστεί στα ίδια τα παιδιά ότι δεν ευθύνονται για ότι έχει συμβεί και ότι οι δικές τους συνήθειες θα παραμείνουν ίδιες (Kroen,2007. Παπαδάκη, Μαμαντάκη, Παπάζογλου, Ράλλη και Νίλσεν,1999).

Προσφέροντας στα παιδιά τρυφερότητα και χάδια, νοιώθουν περισσότερη εμπιστοσύνη και ασφάλεια. Κρίσιμος παράγοντας είναι το μοίρασμα των συναισθημάτων μεταξύ των παιδιών και των γονέων αλλά και η ενθάρρυνση των πρώτων να εκφραστούν. Η έκφραση των συναισθημάτων των γονέων αποτελεί πρότυπο για τα παιδιά, καθώς τους βοηθάει να νοιώσουν και εκείνα ελεύθερα και να εκφραστούν. Με αυτό τον τρόπο διευκολύνεται ο θρήνος τους (Kroen,2007. Παπαδάκη, Μαμαντάκη, Παπάζογλου, Ράλλη και Νίλσεν,1999. Τσιάντης,1988).

Οι Παπαδάκη, Μαμαντάκη, Παπάζογλου, Ράλλη και Νίλσεν (1999) υποστηρίζουν ότι τα παιδιά έχουν έντονη την ανάγκη να διατηρήσουν ζωντανή την ανάμνηση του ατόμου που πέθανε. Οι γονείς είναι σε θέση να συμβάλλουν σε αυτό, μιλώντας για τον εκλιπόντα αλλά και κάνοντας αναφορές στις δικές τους αναμνήσεις με το πρόσωπο αυτό. Επιπρόσθετα, μπορούν να συμβάλλουν στην αναζήτηση των παιδιών να βρουν δικούς τους τρόπους που θα βοηθάνε να διατηρήσουν αναμνήσεις, για παράδειγμα μπορούν να δώσουν στα παιδιά κάποιο αντικείμενο του ατόμου που πέθανε ή ακόμη και φωτογραφίες του. Τέλος, είναι βοηθητικό για τα παιδιά η συμμετοχή στις εκδηλώσεις πένθους, στις

οποίες συμμετέχει η οικογένεια, εφόσον βέβαια ερωτηθούν και επιθυμούν τα ίδια να λάβουν μέρος.

Ο Kroen (2007) τονίζει ότι έχει ιδιαίτερη σημασία να αφιερώσουν χρόνο στα παιδιά τους, δείχνοντας έτσι σε αυτά την στήριξη και την αγάπη τους. Υποστηρίζει ακόμη ότι εφόσον τα παιδιά έχουν ανάγκη να λάβουν τη βοήθεια ενηλίκων, αυτό το ρόλο πρέπει να τον αναλάβουν οι γονείς. Θα πρέπει να αναζητήσουν τρόπους με τους οποίους θα κρατηθούν απασχολημένα τα παιδιά. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι βοηθητική η σωματική άσκηση, η ανάγνωση βιβλίων αλλά και γενικότερα δραστηριότητες στις οποίες μπορούν να συμμετέχουν. Όμως καθώς και οι ίδιοι οι γονείς πιθανά να χρειαστούν βοήθεια, προτείνεται να δεχτούν οποιαδήποτε βοήθεια τους προσφερθεί από το συγγενικό τους περιβάλλον.

3.1.1 Η συνεργασία των γονέων με τους εκπαιδευτικούς και τους ειδικούς ψυχικής υγείας

Η συνεργασία ανάμεσα στο σχολείο και την οικογένεια χαρακτηρίζεται ως παράγοντας με ιδιαίτερη βαρύτητα για την υγιή γνωστική, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Αυτή κρίνεται ακόμη πιο σημαντική στις περιπτώσεις που τα παιδιά βιώνουν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου. Η συνεργασία ανάμεσα στις δυο πλευρές είναι απαραίτητη και ανεξάρτητη από τη βαθμίδα εκπαίδευσης στην οποία φοιτούν. Αρχικά θα πρέπει να τους ενημερώσουν αναλυτικά για το συμβάν (εάν ήταν ξαφνικό ή αναμενόμενο), για τον τρόπο ενημέρωσης του παιδιού, τις αντιδράσεις του κ.α. Στη συνέχεια και για όσο χρονικό διάστημα χρειαστεί, θα πρέπει να ανταλλάσσουν πληροφορίες για την γενικότερη συμπεριφορά του παιδιού στο χώρο του σπιτιού αλλά και του σχολείου. Οι εκπαιδευτικοί και γενικότερα η σχολική κοινότητα κατέχουν ιδιαίτερη θέση στη ζωή των παιδιών που πενθούν, καθώς βρίσκονται μαζί τους αρκετές ώρες της ημέρας και τους προσφέρουν φροντίδα, υποστήριξη και κατανόηση (Μυλωνάκου-Κεκέ,2009. Μαλικιώση-Λοϊζου,2008. Cullinan,1990).

Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να στηρίξουν τα παιδιά που πενθούν στη δύσκολη αυτή στιγμή της ζωής τους, αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες που θα παρουσιάσουν σύμφωνα με τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα τους μετά την εμπειρία τους ως προς την απώλεια. Συμπτώματα όπως η χαμηλή τους επίδοση στο σχολείο, η παρορμητικότητα, η υπερκινητικότητα αλλά και η διάσπαση προσοχής συμπεριλαμβάνονται στις

φυσιολογικές τους αντιδράσεις, που δεν θα πρέπει να συγχέονται αλλά και να αξιολογούνται ως δυσλειτουργικά και παθολογικά (Judith , Cohen, & Mannarino, 2011). Είναι σημαντικό να δείχνουν κατανόηση στον προβληματισμό τους, στη θλίψη αλλά και στην ανάγκη που έχουν να εκτονωθούν με διαφορετικό τρόπο και σύμφωνα με το πως αισθάνεται κάθε ένα από αυτά. Παράλληλα όμως να διατηρείται η σταθερή συμπεριφορά καθώς και οι προσδοκίες, έτσι ώστε να μην διαφοροποιούνται από τα άλλα παιδιά (Herbert, 2004).

Ακόμη, οι εκπαιδευτικοί δε συστήνεται να μένουν σιωπηλοί απέναντι στα παιδιά που πενθούν, διότι η στάση αυτή είναι πιθανό να τους δημιουργήσει περισσότερη ανησυχία και να τους προκαλέσει την αίσθηση ότι δεν τους αξίζει να τους δείχνει κανείς ενδιαφέρον και συμπόνια. Εκφράζοντας και οι εκπαιδευτικοί τα συναισθήματα τους, παρακινούν τους μαθητές να εκφράσουν τα συναισθήματα της λύπης, της στεναχώριας και του θυμού από τα οποία διακατέχονται. Επίσης, τα δάκρυα λειτουργούν ανακουφιστικά προς τον πόνο και οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να το κάνουν αυτό γνωστό στα παιδιά. Επιπρόσθετα, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι διαθέσιμοι να ακούνε τυχόν προβληματισμούς των παιδιών και να αποφεύγουν να παρουσιάζουν τις διάφορες καταστάσεις ως φυσιολογικές και χωρίς προβλήματα. Πρέπει να δείχνουν τον σεβασμό τους απέναντι στα συναισθήματα των μαθητών δίχως να τα υποτιμούν αλλά και χωρίς να τους ζητάνε να φανούν γενναίοι (Haggard, 2005).

Για τον Stevenson(1998) προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να είναι σε θέση να βοηθήσουν τα παιδιά που βιώνουν πένθος είναι απαραίτητο να έχουν την κατάλληλη εκπαίδευση. Να γνωρίζουν τις επιπτώσεις του πένθους στους μαθητές, τα προβλήματα που προκύπτουν από την απώλεια και το πένθος, έτσι ώστε το σχολείο να συμβάλλει στην επίλυση του προβλήματος και να μην το διευρύνει. Επιπρόσθετα, όπως τονίζει ο ίδιος το σχολείο οφείλει να διδάξει όλο τον κύκλο ζωής και να μην περιορίζεται μόνο στην αρχή αυτής. Τέλος, είναι σημαντικό να υπάρχουν άτομα στη κοινότητα, τα οποία θα είναι ικανά να λειτουργήσουν υποστηρικτικά στις περιπτώσεις που προκύπτει θάνατος και να γίνει ξεκάθαρος ο ρόλος που θα αναλάβουν σε αυτή την περίπτωση.

Έρευνες στην Ελλάδα και το εξωτερικό κάνουν γνωστό πως οι εκπαιδευτικοί δεν είναι έτοιμοι να διαχειριστούν ζητήματα θανάτου και πένθους και έρχονται σε δύσκολη θέση όταν τους θέτουν ερωτήσεις οι μαθητές (Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου,2010. Lowton&Higginson,2003). Όπως αναφέρει ο Rowling (2003) βασικό εμπόδιο για την

αποδοχή της ευθύνης τους είναι το γεγονός ότι αισθάνονται ανεπαρκείς και επιπλέον έχουν την αντίληψη ότι οι υπόλοιποι (γονείς, μαθητές κ.α.) αναμένουν να έχουν αυτοί τον ρόλο του κοινωνικού λειτουργού ή άλλων ειδικών. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών όμως δεν είναι να πάρουν τη θέση άλλων ειδικών και να προσφέρουν θεραπεία (Stevenson, 1999). Ωστόσο, η εξειδικευμένη και συστηματική κατάρτιση των εκπαιδευτικών μπορεί να τους καταστήσει ικανούς να ανταποκριθούν με αποτελεσματικό τρόπο σε επίπεδο πρόληψης αλλά και στήριξης όταν κάποιος μαθητής βιώνει απώλεια (Αντωνάτου, 2000).

Καθώς ο θάνατος αποτελεί διαπροσωπικό γεγονός της ζωής, η παρέμβαση ειδικών ψυχικής υγείας κατέχει σπουδαίο και σημαντικό ρόλο. Στόχος τους είναι να συμβάλλουν στη μείωση της έντασης της θλίψης των ατόμων που πενθούν, προκειμένου να καταφέρουν αυτά να ανακάμψουν όσο γίνεται πιο σύντομα αλλά και να μειώσουν τυχόν αρνητικά σημάδια στο σώμα τους που είναι συνέπεια της απώλειας (Kato & Mann, 1999). Η θεραπεία πένθους αποτελεί μια μορφή ψυχοθεραπείας, σκοπός της οποίας είναι να βοηθήσει τα άτομα να πενθήσουν, αντιμετωπίζοντας την απώλεια με υγιή τρόπο. Επιπλέον, να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, να αποδεχτούν την απώλεια, να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να αντιμετωπίσουν τις προσωπικές/εσωτερικές και κοινωνικές/εξωτερικές αλλαγές που έπονται από την απώλεια (Worden, 1996).

Σύμφωνα με τον Worden (1996), τα παιδιά χρήζουν παρέμβασης ειδικού όταν εμφανίζουν δυσκολίες έκφρασης και αναφοράς στο πρόσωπο που έχει πεθάνει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στις περιπτώσεις που γίνονται επιθετικά, βιώνουν άγχος, παρουσιάζουν διαταραχές στον ύπνο και το φαγητό, αλλά και διάφορα ψυχοσωματικά συμπτώματα. Επιπρόσθετα, είναι ανησυχητικά η κοινωνική απόσυρση των παιδιών, η εμφάνιση μαθησιακών δυσκολιών, η επιμονή να αυτοκατηγορούνται για τον θάνατο και η επιθυμία τους να πεθάνουν ή γενικότερα να εμφανίσουν αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Η συνεργασία των ειδικών ψυχικής υγείας με τους γονείς είναι απαραίτητη σε κάθε στάδιο. Αρχικά γίνονται συναντήσεις μεταξύ τους, έτσι ώστε να θέσουν οι γονείς το αίτημα τους στον ειδικό, δηλαδή να διευκρινήσουν το πρόβλημα όπως το αντιλαμβάνονται οι ίδιοι αλλά και να προσδιορίσουν τι επιδιώκουν από τις συνεδρίες. Η συνεργασία τους όμως δεν περιορίζεται εκεί. Η επικοινωνία τους είναι τακτική και οι ειδικοί ζητούν από τους γονείς να έχουν ενημέρωση αναφορικά με τη συμπεριφορά των παιδιών και τυχόν αλλαγές που τους συμβαίνουν. Συχνά, είναι απαραίτητο να λάβουν

μέρος και εκείνοι σε συνεδρίες συμβουλευτικής αναφορικά με τα προβλήματα του παιδιού και την επίλυσή τους (Χατζηχρήστου,2015).

3.2 Ο ρόλος των γονέων ως προς τη διαχείριση του διαζυγίου

Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω όταν υπάρχει διαζύγιο στην οικογένεια τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτα και αναζητούν την στήριξη των γονέων τους. Είναι σημαντικό να αναγνωρίζουν τα συναισθήματά τους, να τα κατανοούν αλλά και να τα καθρεφτίζουν, ανεξάρτητα από το ποια είναι αυτά και τον τρόπο που εκδηλώνονται. Είναι ιδιαίτερα βοηθητικό οι γονείς να μιλήσουν στα παιδιά τους με ειλικρίνεια και ηρεμία, την κατάλληλη χρονική στιγμή και σύμφωνα πάντα με την ηλικία τους πριν ξεκινήσουν τη διαδικασία του διαζυγίου, προκειμένου να τα προετοιμάσουν για τις ερχόμενες αλλαγές. Χρειάζεται να τους εκφράζουν την αγάπη αλλά και την αφοσίωσή τους, δίνοντας την εικόνα ότι η ύπαρξη τους αποτελεί ό,τι πιο όμορφο έχει προκύψει από τον μεταξύ τους γάμο, άσχετα από την έκβαση που θα πάρει η συζυγική τους σχέση. Ακόμη, είναι σημαντικό να ενθαρρύνουν τα παιδιά να μιλήσουν για το πρόβλημα αυτό και να εκφράσουν τυχόν απορίες, συναισθήματα και επιθυμίες τους αναφορικά με τον τρόπο διαχείρισης αυτής της επώδυνης κατάστασης την οποία βιώνουν (Dolto& Angelino,2011. Τσιμπούκης,2002).

Στα παιδιά προσχολικής ηλικίας η ανακοίνωση δεν θα πρέπει να γίνει αρκετό χρόνο πριν την υλοποίηση της απόφασης, καθώς δε διαθέτουν γνωστική ωριμότητα ώστε να αντιληφθούν τον χρόνο. Είναι καλύτερα η ενημέρωσή τους να πραγματοποιείται την τελευταία εβδομάδα ή τις δύο τελευταίες εβδομάδες. Εάν ανακοινωθεί νωρίτερα το συμβάν, το χρονικό διάστημα που θα μεσολαβήσει θα τους φανεί πολύ μεγάλο και πιθανό να κάνουν σκέψεις ότι οι γονείς τους άλλαξαν γνώμη (Cummings, Davis & Campbell, 2001).

Σύμφωνα με την Παππά (2013) για τα παιδιά είναι σημαντικό να μην ακούν τις εξής φράσεις:

«Ξέρω ότι μέσα σου είσαι πολύ θυμωμένος, ακόμη κι εάν δε το δείχνεις»

«Χαμογέλασε. Απέφυγε να είσαι μωτρωμένος»

«Δεν είναι βοηθητικό για εμένα να είσαι λυπημένος/ θυμωμένος σε τέτοιο βαθμό διαρκώς»

«Η φωτογραφία της οικογένειάς μας θα μείνει στο σημείο που ήταν. Δεν επιθυμώ να ακούω ότι σου προκαλεί στεναχώρια όταν τη βλέπεις. Δεν το διαπραγματεύομαι»

«Αυτό που έχει συμβεί στην οικογένειά μας, δεν θα γίνει γνωστό σε κανέναν. Δεν πρέπει να γνωρίζουν οι άλλοι ότι συμβαίνει στην οικογένεια μας».

«Κάνε προσπάθειες να είσαι χαρούμενος κατά τις επισκέψεις σου στον παππού και στη γιαγιά. Δεν είναι χρήσιμο να τους μεταφέρουμε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε».

«Είναι απαράδεκτο να πετάς τα πράγματα σου δεξιά και αριστερά. Μοιάζεις πάρα πολύ με τον πατέρα σου. Δεν πιστεύω τόσο πολύ του μοιάζεις».

Οι φράσεις αυτές είναι ιδιαίτερα δυσλειτουργικές καθώς απαξιώνουν και υποτιμούν τα συναισθήματα των παιδιών και επιπλέον δεν τους δείχνουν σεβασμό αλλά και ενσυναίσθηση. Η υποτίμηση αυτή των συναισθημάτων των παιδιών ανεξάρτητα από το που πηγάζει, είναι πιθανό να τα οδηγήσει σε απαξίωση του ίδιου τους του εαυτού, σε αυτουποτίμηση και αυτομομφή (Παππά, 2013).

Αρκετά συχνά οι γονείς επιβάλλουν λανθασμένα τα συναισθήματα τους στα παιδιά. Καθώς όμως αποτελούν θετικό συναισθηματικό πρότυπο για αυτά είναι σημαντικό να είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τα δικά τους συναισθήματα αλλά και να τα κατονομάσουν. Να μπορούν να παραδέχονται το γεγονός ότι είναι θυμωμένοι ή ακόμη και ότι φοβούνται κατί και να μην προσπαθούν να το αποκρύψουν κάνοντας προσπάθειες να ξεγελάσουν το παιδί. Τέλος, να διαβεβαιώνουν τα παιδιά ότι μπορούν να διαχειριστούν αυτό που συμβαίνει (Παππά,2013).

Οι γονείς πρέπει να επαναλάβουν αρκετές φορές στα παιδιά ότι τα δικά τους συναισθήματα απέναντι τους δεν έχουν διαφοροποιηθεί αλλά και να τους πείσουν ότι είναι πάντα ξεκάθαροι μαζί τους. Είναι σημαντικό να υπάρχει σιγουριά και σταθερότητα και στα δυο σπίτια που μένουν οι γονείς και να μην ακολουθήσουν μεγάλες αλλαγές στη ρουτίνα των παιδιών. Επιπλέον, πρέπει να γίνει ξεκάθαρο σε αυτά ότι δεν πρόκειται να στερηθούν την ουσιαστική αγάπη κανενός γονέα (Bacus,2005).

Κατά τη διαδικασία του διαζυγίου, τα παιδιά έχουν ανάγκη να λαμβάνουν από τους γονείς τους τα παρακάτω μηνύματα:

«Πιστεύω σ' εσένα»

«Σου έχω εμπιστοσύνη»

«Γνωρίζω ότι εισαι σε θέση να το χειριστείς»

«Σε ακούω»

«Σε νοιάζομαι»

«Είσαι σημαντικός για μένα» (Παππά,2013).

Στα συνηθισμένα λάθη των διαζευγμένων γονέων περιλαμβάνεται η μεταφορά μηνυμάτων από τα παιδιά. Δεν θα πρέπει να προτρέπονται τα παιδιά να μεταφέρουν μηνύματα από τον έναν γονέα στον άλλο καθώς αυτό μπορεί να πληγώνει τόσο τους γονείς όσο και τα παιδιά τα οποία έρχονται σε δύσκολη θέση, αλλά και να προκαλέσει συγκρούσεις. Επιπλέον, μπορεί να περιέχονται αρνητικά σχόλια εις βάρος άλλων ατόμων ή πληροφορίες από τη προσωπική ζωή των γονέων, αλλά και να προκαλούν ερωτήματα που αδυνατούν να απαντήσουν τα παιδιά. Τέλος, είναι πιθανό να γίνεται αναφορά στη διατροφή ή άλλα οικονομικά ζητήματα και αλλαγές στις συναντήσεις του παιδιού με τον ένα γονέα (Παππά,2013).

3.2.1 Η συνεργασία των γονέων με τους εκπαιδευτικούς και τους ειδικούς ψυχικής υγείας

Η μάθηση είναι εφικτό να επιτευχθεί όχι μόνο όταν η σχέση των εκπαιδευτικών με τα παιδιά είναι γόνιμη αλλά και όταν οι πρώτοι διατηρούν καλή σχέση με τους γονείς των παιδιών (Μπερελής & Τρούκη, 2008). Τα παιδιά μικρής ηλικίας μπορούν να βοηθηθούν από τους εκπαιδευτικούς ως προς την εξωτερίκευση, την κατανόηση και την αναγνώριση των συναισθημάτων τους, τα οποία είναι πιθανό να τα εμποδίζουν στη διαμόρφωση μιας υγιούς στάσης απέναντι στα νέα δεδομένα στη ζωή τους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί χρησιμοποιώντας οι νηπιαγωγοί μέσα όπως τα παραμύθια, το κουκλοθέατρο, τα τραγούδια, το θεατρικό παιχνίδι, τη ζωγραφική και τα παιχνίδια ρόλων (Παπανούτσος,2008).

Για τα παιδιά των διαζευγμένων γονέων, η αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τους γονείς είναι πολύ σημαντική. Οι γονείς αντιλαμβάνονται το σχολείο ως γέφυρα επικοινωνίας με την κοινωνία υποδοχής τους καθώς και ως βασικό μέσο για την κοινωνική τους ένταξη. Οι γονείς αναζητούν συχνά την υποστήριξη του εκπαιδευτικού προσωπικού και επιδιώκουν συναντήσεις μαζί τους προκειμένου να ενημερωθούν και να πληροφορηθούν για όσα βιώνει το παιδί τους (Νόβα-Καλτσούνη,2004). Οι παιδαγωγοί με τη σειρά τους οφείλουν να προστατεύσουν και να μην περιθωριοποιήσουν τα παιδιά των χωρισμένων γονέων (Παπανούτσος, 2008).

Η συνεργασία μεταξύ του σχολείου και της οικογένειας επιφέρει πολλαπλά οφέλη. Μπορεί να συμβάλλει στον σχεδιασμό και την επιλογή κατάλληλων μεθόδων και μέσων, για την καλλιέργεια ασφαλούς κλίματος. Έτσι οι μαθητές θα μπορέσουν να τους

εμπιστευτούν, να τους μιλήσουν και να εκφράσουν τα συναισθήματα τους. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συμβάλλουν στην βελτίωση της αυτοεκτίμησης των παιδιών. Είναι σημαντικό ακόμη να παρατηρούν και να ενημερώνουν τους γονείς των παιδιών για τις αντιδράσεις τους στις διάφορες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα. Τέλος είναι βοηθητικό για τα παιδιά να συμμετέχουν και οι δυο γονείς σε σημαντικές στιγμές των παιδιών, όπως για παράδειγμα η πρώτη μέρα φοίτησής τους στο Δημοτικό, βαθμοί κ.α. (Leon, 2014. Νόβα-Καλτσούνη, 2003).

Οι γονείς θα πρέπει να αναζητήσουν την βοήθεια ειδικών ψυχικής υγείας όταν παρατηρήσουν τα παρακάτω συμπτώματα αλλά και συμπεριφορές στα παιδιά τους:

- Εκφράζουν απόγνωση και εκδηλώνουν την πρόθεση τους να αυτό-τραυματιστούν
- Έχουν συνεχή ατυχήματα.
- Παρουσιάζουν εκτεταμένες αλλαγές στις διατροφικές τους συνήθειες ή στις συνήθειες του ύπνου.
- Έχουν ραγδαίες αλλαγές στο σωματικό τους βάρος
- Έχουν συχνά νυχτερινούς εφιάλτες.
- Παρουσιάζουν προβλήματα στο σχολείο
- Έχουν αλλαγές στο χαρακτήρα τους, όπως για παράδειγμα λένε ψέματα, καταστρέφουν δικά τους ή ξένα αντικείμενα, προκλητική συμπεριφορά, έντονη απομόνωση, εκρηκτική συμπεριφορά, παραβατική συμπεριφορά.

Είναι οι πλέον κατάλληλοι να προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια μέσω των συμβουλών στους γονείς των παιδιών και τους εκπαιδευτικούς. Στα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορεί να συναντήσουν εμπόδια ως προς την απευθείας παροχή συμβουλών σε αυτά (Χατζηχρήστου, 2004). Λειτουργούν ως συνθεραπευτές με τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς στα πλαίσια του σχολικού χώρου κυρίως. Χρειάζονται την συλλογή πληροφοριών αναφορικά με τη συμπεριφορά των παιδιών από τους γονείς, συγκεντρώνουν δείγματα των εργασιών τους (π.χ. ζωγραφιές) και προβαίνουν σε ψυχομετρική αξιολόγησή τους (Medway & Cafferty, 2011). Οι στρατηγικές που ακολουθούν εξαρτώνται από τις ανάγκες κάθε παιδιού και σχετίζονται από την ηλικία του αλλά και τις πληροφορίες που συγκεντρώνει από το περιβάλλον του (Χατζηχρήστου, 2004).

Συμπεράσματα

Είναι γεγονός ότι η ζωή αναπόδραστα οδηγεί στον θάνατο. Το πένθος αποτελεί φυσιολογικό μέρος της ζωής και δεν θα πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως ψυχική πάθηση ή ασθένεια. Αντιθέτως, είναι μια δυναμική διεργασία, κατά την οποία καθένας καλείται να έχει ενεργό ρόλο. Δεν αποτελεί ψυχική κατάσταση που πρέπει παθητικά να υπομείνουμε και να αναμένουμε από τον χρόνο να επουλώσει τις πληγές. Ακόμη δεν είναι μια κατάσταση που αναμένεται να επέλθει ανάρρωση σε σύντομο χρονικό διάστημα. Συνεπώς είναι σημαντικό να μάθουμε να διαχειριζόμαστε το πένθος, όπως είναι σημαντικό να εκπαιδευτούμε στη γραφή και την αριθμητική. Μέσω της διεργασίας αυτής μπορεί να ενταχθεί η απώλεια που αντιμετωπίζουμε στην προσωπική ιστορία της ζωή μας. Παράλληλα συμβάλλει στην εκπαίδευση μας ώστε να καταφέρουμε να αντιμετωπίσουμε με ωριμότητα και συνειδητό τρόπο τις διάφορες προκλήσεις της ζωής αλλά και να προχωράμε στην διαδικασία επανανοηματοδότησης αυτής (Παπαδάτου, 2005).

Τα παιδιά συνηθίζουν να έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με τον θάνατο, απ' όσο οι ενήλικες νομίζουμε. Τον συναντάνε στα παραμύθια που διαβάζουν, στα παιχνίδια αλλά και γενικότερα στην καθημερινή ζωή τους. Πιο συγκεκριμένα για τα παιδιά που βρίσκονται σε προσχολική ηλικία έχει διαπιστωθεί ότι αντιλαμβάνονται την απουσία του προσώπου που έχει πεθάνει από το περιβάλλον τους, όμως δεν κατανοούν την έννοια της οριστικότητας του θανάτου. Συνηθίζουν να πιστεύουν ότι το άτομο που πέθανε είναι πιθανό να γυρίσει ή εξακολουθεί να ζει, να αισθάνεται και να σκέπτεται εκεί που βρίσκεται. Πέρα όμως από την ηλικία, ιδιαίτερο ρόλο για την κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά διαδραματίζουν και άλλοι παράγοντες όπως η νοητική και η συναισθηματική τους ανάπτυξη, η προσωπικότητά τους, το περιβάλλον τους και τέλος, οι προσωπικές τους εμπειρίες σχετικά με τον θάνατο.

Τα παιδιά σε μικρές ηλικίες εκδηλώνουν το πένθος τους μέσα από τις ζωγραφιές τους και το παιχνίδι τους και λιγότερο με λεκτικούς τρόπους. Στις πιο συνηθισμένες αντιδράσεις τους περιλαμβάνεται η θλίψη, τα ξεσπάσματα κλάματος και θυμού ακόμη και για ασήμαντο λόγο, οι εκδηλώσεις φόβων, οι αλλαγές στον ύπνο, το φαγητό και τη συμπεριφορά, η εμφάνιση συμπεριφορών από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης, η επίμονη αναζήτηση του προσώπου που πέθανε καθώς και οι συχνές σκέψεις του τριγύρω

από το θάνατό του, οι ενοχές για το γεγονός του θανάτου και τα σωματικά συμπτώματα, όπως οι πονοκέφαλοι, οι στομαχικές διαταραχές, τα αναπνευστικά προβλήματα κλπ.

Σε αυτή τη φάση της ζωής των παιδιών, οι γονείς καλούνται να διαδραματίσουν ιδιαίτερο ρόλο και να στηρίξουν τα παιδιά. Η στήριξη τους ξεκινάει από την στιγμή της ανακοίνωσης του συμβάντος και διαρκεί μεγάλο χρονικό διάστημα. Πιο συγκεκριμένα, ο γονέας ή και οι δυο γονείς καλούνται να ενημερώσουν αξιόπιστα, έγκαιρα και χρησιμοποιώντας απλά λόγια, τα παιδιά για το γεγονός του θανάτου. Καταβάλλουν συνεχώς προσπάθειες για να τα ενθαρρύνουν να εκφράσουν τα συναισθήματα τους αλλά και να τα διευκολύνουν να διατηρήσουν την ανάμνηση του ατόμου πέθανε. Συζητάνε μαζί τους κάθε τελετή που λαμβάνει χώρα και γενικότερα ενισχύουν τη συμμετοχή τους στο πένθος που βιώνει όλη η οικογένεια. Παράλληλα όμως οι γονείς αναλαμβάνουν να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα αλλά και τη συνέχεια στις συνθήκες ζωής των παιδιών. Συνεχίζουν να διατηρούν τους κανόνες συμπεριφοράς και πειθαρχίας που ίσχυαν πριν το θάνατο, καθώς επίσης και ένα περιβάλλον από το οποίο απουσιάζουν οι αλλαγές οι οποίες είναι πιθανό να προκαλέσει στα παιδιά νέες απώλειες τις οποίες θα πρέπει να διαχειριστούν. Βρίσκονται δίπλα στα παιδιά σε συνεχή βάση και να ενθαρρύνουν να συνεχίσουν τη ζωή τους παραμένοντας τα ίδια παιδιά και χωρίς να λαμβάνουν ρόλους ενηλίκων. Κρίνεται ακόμη απαραίτητο για την αποτελεσματική υποστήριξη των παιδιών, να υπάρχει συνεργασία των γονέων με τους εκπαιδευτικούς της σχολικής μονάδας που αυτά φοιτούν αλλά και με τους εξειδικευμένους επαγγελματίες ψυχικής υγείας στις περιπτώσεις που απαιτείται.

Καθώς τα παιδιά έχουν την ανάγκη τόσο της φυσικής όσο και της συναισθηματικής παρουσίας και των δύο γονέων στη ζωή τους, το διαζύγιο αυτών αποτελεί άλλη μία περίπτωση σοβαρού κλονισμού τους. Οι αντιδράσεις τους ποικίλλουν, μπορεί να είναι βραχυχρόνιες ή μακροχρόνιες, ενώ αποτελούν ενδείξεις της αποδιοργάνωσης και αναδιοργάνωσης τους σε πολλά επίπεδα. Μεταξύ άλλων, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας παρουσιάζουν θυμό, εσωστρέφεια, χαμηλή σχολική επίδοση, παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια, άγχος, προβλήματα συμπεριφοράς.

Ο τρόπος με τον οποίο επιλέγουν να χειριστούν οι γονείς το ζήτημα του διαζυγίου αλλά και η στήριξη που προσφέρουν στα παιδιά κατέχουν σημαντικό ρόλο για τη

εξασφάλιση και διατήρηση της ασφάλειας αλλά και της σταθερότητας, τα οποία έχουν ανάγκη. Οι γονείς οφείλουν να μιλήσουν στα παιδιά τους με ειλικρίνεια και ηρεμία και να τα προετοιμάσουν για τις αλλαγές που θα ακολουθήσουν. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αποφεύγονται οι αλληλοκατηγορίες και γενικότερα οι μεταξύ τους συγκρούσεις. Πρέπει να συμβάλλουν στην απενεχοποίηση των παιδιών και να δείξουν σε αυτά ότι θα παραμείνουν αφοσοιωμένοι γονείς άσχετα από την δική τους σχέση. Παράλληλα πρέπει να λειτουργούν ενθαρρυντικά προς τα παιδιά για την έκφραση των αποριών, των συναισθημάτων και των επιθυμιών τους, γεγονός που συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη διαχείριση του διαζυγίου. Ακόμη και εάν οι ίδιοι νοιώθουν πληγωμένοι δε θα πρέπει να αναζητούν παρηγοριά και ανακούφιση στα παιδιά τους, αλλά θα πρέπει να αναζητήσουν άλλους τρόπους να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες. Σε αντίθετη περίπτωση τα παιδιά επιβαρύνονται ακόμη περισσότερο.

Και στην περίπτωση του διαζυγίου, είναι αναγκαία η συνεργασία ανάμεσα στους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Το σχολείο συμβάλλει στην στήριξη των παιδιών αλλά και στην προσαρμογή τους. Οι γονείς οφείλουν να ενημερώσουν τους εκπαιδευτικούς για την κατάσταση που επικρατεί στην οικογένεια τους, τις αντιδράσεις των παιδιών και να υπάρχει αμφίδρομη επικοινωνία με σκοπό την ενημέρωση ως προς τη συμπεριφορά των παιδιών και τις αλλαγές που τυχόν παρουσιάζουν τόσο στο σχολείο όσο και στο σπίτι. Τέλος, οι γονείς οφείλουν να έχουν συνεργασία με ειδικούς ψυχικής υγείας αναφορικά με τη διαχείριση των επιπτώσεων του διαζυγίου στα παιδιά, όταν παρατηρείται παρατεταμένη παρουσία τους.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι τόσο ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου, όσο και το διαζύγιο των γονέων αποτελούν αδιαμφισβήτητα σοβαρούς κραδασμούς για την οικογένεια, που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη καθημερινότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας αλλά και την ομαλή τους ανάπτυξη. Πρόκειται για δοκιμασίες τις οποίες καλούνται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά. Για να τα καταφέρουν όμως χρειάζονται την στήριξη του ενός ή και των δυο γονέων όταν αυτό είναι εφικτό. Ο ρόλος των γονέων είναι καθοριστικός καθώς η στήριξη τους μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά ως προς την ομαλή μετάβαση τους και τις νέες συνθήκες ζωής που διαμορφώνονται.

Αναφορές

Ξένες

Amato, R. (1999). Children of divorce parents as young adults. In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage*. Mahwah NJ: Erlbaum.

Amato, P & Keith, B. (1991). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the family*, 53, 43-58.

Anderson, M. (2010). *Childhood traumatic grief: What educators need to know*. Available in:

https://www.sbbh.pitt.edu/Booklets%202113%20fall%202010/Childhood%20Grief_Anderison.pdf

Ängarne-Lindberg, T., Wadsby, M., & Berterö, C. (2009). Young adults with childhood experience of divorce: disappointment and contentment. *Journal of Divorce and Remarriage*, 50, 172-18.

Bacque, F. (2007). *Deuil et Sante*. Paris: Odile Jacob

Baum, N. (2003). The male way of mourning divorce: When, what and how. *Clinical Social Work Journal*, 31 (1), 37-50.

Benoliel, R. (1998). Trigeminal neuralgia with lacrimation or SUNCT syndrome? *Cephalalgia*. 18(2), 85-90

Bonoti, F., Leondari, A. & Mastrora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: through drawings and the death concept questionnaire. *Death studies*, 37, 47-60

Bowie, L. (2000). Is there a place for death education in the primary curriculum? *Social and emotional development*. 18(1), 22-26

Brewer, J. & Sparkes, C. (2011). Parentally bereaved children and posttraumatic growth: Insights from an ethnographic study of a UK childhood bereavement service. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 16(3), 204-222

Brown, M. & Sourkes, B. (2010). Psychotherapeutic approaches for children with life-threatening illness. In Corr, C. & Balk, D. (Eds) *Children's encounters with death, bereavement and coping*. New York: Springer

Clarke-Stewart, A., & Brentano, C. (2006). *Divorce: Causes and consequences*. New Haven, CT, US: Yale University Press.

Cohen, J. & Mannarino P. (2011). Traumatic Loss in Children and Adolescents. *Journal of Child & Adolescent Trauma*. 4 (1), 22-33

Corr, A. & Balk, E. (2010). *Children's encounters with death, bereavement and coping*. New York: Springer Publishing Company

Cullinan, L. (1990). Teachers' death anxiety , ability to cope with death, and perceived ability to aid bereaved students. *Death Studies*, 147-160

Cummings, M., Davies, A. & Campbell, S. (2001). New Perspectives Understanding the impact of marital conflict on children. *The Brown University and Adolescent Behavior Letter*, 17(1)

Dillenburger, K. & Keenan, M. (2001). Bereavement: a behavioural process. *European journal of behavior analysis*, 2, 129-138

Dowdney L. (2008). Children bereaved by parent or sibling death. *Normal and Abnormal Development*, 7(6), 270-274

Emery, E. (2012). *Renegotiating family relationships: Divorce, child custody, and mediation*. Guilford Press

Giddens, A. (2013). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. John Wiley & Sons

Gottman, M. (2014). *What predicts divorce?: The relationship between marital processes and marital outcomes*. Psychology Press

Grych, H., & Fincham D. (2001). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. Cambridge: Cambridge University Press

Haggard, P. (2005). Conscious intention and motor cognition. *Trends Cognitive Science*, 9(6), 290-5.

Healy, M., Stewart, J., & Copeland, P. (1993). The role of self-blame in children's adjustment to parental separation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 279–289

Hetherington, M. (2014). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: A risk and resiliency perspective*. Psychology Press.

Hetherington, M. (1989). Coping with family transitions; Winners, losers and survivors. *Child Development*, 60, 1-14

Hetherington, M., & Arasteh, D. (2014). *Impact of Divorce, Single Parenting and Stepparenting on Children: A Case Study of Visual Agnosia*. Psychology Press

Holland, J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British journal of Guidance and Counselling*, 36(4), 411-424

Hurd, C. (1999). Adults view their childhood bereavement experiences. *Death studies*. 23, 17-41

Kelly, B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39, 963-973

Kim, S. (2011). Consequences of parental divorce for child development. *American Sociological Review*, 76(3), 487-511

Kubler-Ross, E. (1991). The dying child. In Papadatou D. & Papadatos C. (Eds). *Children and death*. Washington: Hemisphere Publishing Co

Kuczewski M. (2004). Re-reading on death & dying: What Elizabeth Kubler-Ross can teach clinical bioethics. *The American journal of bioethics*, 4 (4), W18-W23

Leclerque, C. & Hayez, H. (1998). Le Deuil Complique et Pathologique chez l' Enfant. *Louvain Med*, 117, 293-307.

Leon, K. (2014). Helping Children Adjust to Divorce: A Guide for Teachers. Available in: <http://extension.missouri.edu/publications/DisplayPub.aspx?P=Gh6611>

Lindemann E. (1991). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 1(2), 30-38

Mauk, W. (2011). Loss- Oriented support for students (LOSS): Companionship the Journey from Yesterdays' Sorrow to Tomorrow's hope. *The clearing house: A Journal of Educational strategies, Issues and Ideas*, 84 (3), 104-108

McSherry, M., Kehoe, K., Carroll J., Kang, T & Rourke M. (2007). Psychosocial and Spiritual Needs of Children Living with a Life-Limiting Illness. *Pediatric Clinics of North America*, 54 (5), 609-629

Medway, F. J., & Cafferty, T. P. (2013). *School psychology: A social psychological perspective*. Routledge

Mishara L. (1999). Conceptions of death and suicide for children ages 6-12 and their implications for suicide prevention. *Suicide and life-threatening behavior*. 29(2), 105-118

Moody, R. & Arcangel, D. (2002). *Life After Loss: Conquering Grief and Finding Hope*. HarperOne

Morin, M. & Welsh, A. (1996). Adolescents' perceptions and experiences of death and grieving. *Adolescence*, 31(123), 585-95

Mullett, E., & Stolberg, A. L. (2002). Divorce and its impact on the intimate relationships of young adults. *Journal of Divorce & Remarriage*, 38(1-2), 39-60.

Papadatou, D. (2012) Merimna: The Society for the Care of Children and Families Facing Illness and Death. *Grief Matters*, 15(3), 64-69.

Parkes, M. (1971). Psychosocial transitions: a field for study. *Social Sciences and Medicine*, 5, 101-115

Parkes, M. & Brown, J. (1972). Health after bereavement: a controlled study of young Boston widows and widowers. *Psychosomatic Medicine*, 34, 466-491

Parkes, M., Relf, M. & Couldrick, A. (1996). *Counselling in terminal care and bereavement: Communication and counselling in health care*. USA: Paul Brookes publishing Co

Patten, P. (1999). *Of Interest. Divorce and Children Part II: An Interview with Robert Hughes*. Parent News

Riggio H. & Valenzuela, A. (2011). *Parental marital conflict and divorce, parent-child relationships, and social support among Latino-American young adults*. Available in: https://www.researchgate.net/publication/263265803_Parental_marital_conflict_and_divorce_parent-child_relationships_and_social_support_among_Latino-American_young_adults

Sigal, B., Wolchik, A., Tein, Y., & Sandler, N. (2012). Enhancing youth outcomes following parental divorce: A longitudinal study of the effects of the New Beginnings Program on

educational and occupational goals. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 41(2), 150-165

Skalkidou, A. (2009). Parental Family Variables and Likelihood of Divorce. *Sozial- und Präventivmedizin*, 45(2), 95-101

Speece M. W. & Brent S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686

Stevens, M., Lord, A., Proctor, M., Nagy, S. & O' Riordan, E. (2010). Research with vulnerable families caring for children with life-limited conditions. *Qualitative Health research*, 20(4), 496-505

Stevenson, O. (1998). Neglect: where now? Some reflections. *Child abuse review*. 7, 111-115

Stevenson, J. (1999). The Treatment of the Long-term Sequelae of Child Abuse. *The journal of child psychology and psychiatry*. 40(1), 89-111

Strong, B., & Cohen, T. (2013). *The marriage and family experience: Intimate relationships in a changing society*. Cengage Learning

Tasker, F. (2014). Commentary:(How) does the experience of parental divorce in childhood contextualize adult development?.*Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(4), 361-362.

Thomson, E. & McLanahan, S. (2012). Family Structure and Child Well-Being: Economic Resources vs. Parental Socialization. *Social Forces*, 91(1), 45–53

Vélez, E., Wolchik, A., Tein, Y., & Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: A longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child development*, 82(1), 244-257.

Veríssimo, M., Santos, J., Fernandes, C., Shin, N., & Vaughn, E. (2014). Associations Between Attachment Security and Social Competence in Preschool Children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 60(1), 80-99.

Wallerstein, S. & Kelly, B. (1975). The effects of parental divorce: Experiences of the preschool child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14, 600-616

Wilson R. & Elliman D. (2008). Role of the pediatrician in a bereavement care programme for children. *Pediatrics and Child Health*, 18(9), 432-434

Worden, W. (2002). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York, NY, US: Springer Publishing

Worden, W. (1996). *Children and Grief: When a parent dies*. New York.:The Guilford Press

Ελληνικές

Αντωνάτου, Μ. (2000). *Κυκλικές ιστορίες*. Αθήνα: Πλοηγός

Bacus, A. (2005). *Οι Γονείς Ρωτούν Οι Ψυχολόγοι Απαντούν*. Αθήνα: Lector

Γεώργας, Δ. (1998). Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας. Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.) *Βασική παιδοψυχιατρική*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Γεωργιάδης, Α. & Σταθόπουλος, Μ. (2016). *Αστικός κώδικας κατ'άρθρο ερμηνεία*. Αθήνα: Π. & Ν. Σάκκουλας

Doek, J. (1998). *Παιδιά διαζευγμένων γονέων: Μια φωνή που πρέπει να ακουστεί*. Πρακτικά από το ευρωπαϊκό Φόρουμ για την οικογένεια «Οικογένεια - Ευρώπη 21ος αιώνας - Όραμα και Θεσμοί». Αθήνα: Ίδρυμα για το παιδί και την οικογένεια

Dolto, F. & Angelino, I. (2011). *Όταν οι γονείς χωρίζουν*. Αθήνα: Εστία

- Herbert, M. (2008). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Herbert, M. (2004). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Herbert, M. (1998). *Χωρισμός και Διαζύγιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Henslin, M. (2000). Γιατί υπάρχουν τόσα πολλά διαζύγια;. Στο Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (επιμ). *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg
- Καράκωστας, Ι. (2018). *Αστικός κώδικάς*. Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (2018). *Οικογενειακό δίκαιο*. Αθήνα: Π. & Ν. Σάκκουλας
- Kroen, W. (2007). *Πως θα βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν ένα θάνατο*. Αθήνα: Φυτράκης
- Λαζαρίδου, Α. (1994). Αναμενόμενες αντιδράσεις παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους. Στο Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Α. Αζαρίδου, Γ. Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά*. Αθήνα: Διαλλαγή
- Λεονταρή, Α. (2006). *Παιδιά και Πένθος*. 4, 283-299. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2008). *Η Συμβουλευτική ψυχολογία στην εκπαίδευση: από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα
- Μεταλληνού, Ο., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε., Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (2004). Στήριξη του παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου του προσώπου. Στο Μ. Ζαφειροπούλου και Γ. Κλεφτάρας (Επιμ.) *Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία του παιδιού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μπερελής, Π. & Τρούκη, Ε. (2008). *Λόγος και Επικοινωνία στην εκπαιδευτική πράξη*. Αθήνα : Ελληνοεκδοτική

- Μυλωνάκου- Κεκέ, Η. (2009). *Συνεργασία σχολείου, οικογένειας και κοινότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Neimeyer, R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις*. Αθήνα. Κριτική
- Νίλσεν Μ. & Παπαδάτου Δ. (1998). *Το Πένθος στη Ζωή μας*. Αθήνα: Μέριμνα
- Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1999). *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2003). *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg
- Παπαδάτου, Δ.(2005). Απώλειες στη ζωή του παιδιού. Στο Νίλσεν Μ. (επιμ.), *Απώλειες στη ζωή του παιδιού*. Αθήνα:Μέριμνα
- Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. & Νίλσεν, Μ. (1999). *Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο του αγαπημένου του προσώπου*. Αθήνα: Μέριμνα
- Παπαναστασίου, Ε.(2008). Το πένθος στη παιδική ηλικία. *Θέματα ειδικής αγωγής*, 41, 39-49
- Παπανούτσος, Π., (2008). *Ψυχολογία*. Αθήνα: Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ
- Παππά, Β. (2016). *Γονείς σε Κρίση. Η διαχείριση της απώλειας και της αλλαγής*. Αθήνα:Οκτώ
- Παππά, Β. (2013). *Η λογική των συναισθημάτων: Συναισθηματική ανάπτυξη και συναισθηματική νοημοσύνη*. Αθήνα: Οκτώ
- Ρήγα, Β. (2006). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια σήμερα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Ρήγα, Β., Αποστολίδου, Ε., Βιέρου, Μ., Γεωργατζιά, Μ., Καλογεράκη, Ε., Κρουσταλλάκη, Δ., Νιφόρα, Μ., Ξενάκη, Μ., Παντερή, Μ., Σουσουγένη, Ε., Σταυράκη, Μ. & Σφυράκης, Κ. (2006). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για το διαζύγιο*. Στο Ρήγα, Β. (επιμ.). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια σήμερα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σινανίδου, Μ. (2004): Δυσλεξία: Ορισμός-Διαγνωστικά Κριτήρια-Αντιμετώπιση. *Αρχεία Νευρο-Ψυχολογικής Ιατρικής*,. 40,89-93

Τσιάντης, Γ. (1988). *Το παιδί και ο θάνατος. Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*. Αθήνα: Καστανιώτη

Φίλιας, Β. (1999). *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Χατζηνικολάου, Σ. & Αναγνωστοπούλου, Τ. (2010). Οι απώλειες στη ζωή του παιδιού: Η ανάγκη δημιουργίας του συγκεκριμένου προγράμματος. *Επιστημονικό Βήμα*. 151-164

Χατζηχρήστου, Χ. (2015). *Πρόληψη και προαγωγή της ψυχικής υγείας στο σχολείο και την οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg

Χατζηχρήστου, Χ. (2004). *Εισαγωγή στη Σχολική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.